

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА
магістра
з теми: **«ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
ЗАРОДЖЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА,
ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ»**

Виконала:
студентка групи Ist1-M22z
спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
Созанська Тетяна Олександрівна

Керівник:
Фурман І.Г.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ ..	12
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАЄМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР ДЕКАБРИСТІВ.....	25
РОЗДІЛ 4. ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД ВІДКРИТОГО ПРОТИСТОЯННЯ З ВЛАДОЮ	64
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Декабристський рух завжди привертав до себе значну увагу дослідників. Адже вперше в історії Російської імперії мала місце продумана, ідеологічно обґрунтована спроба змінити суспільний лад, до того ж вчинена представниками панівної верстви. Не дивно, що майже всі аспекти декабристського руху (і навіть такі досить штучні теми, як їх вплив на російське військове мистецтво) детально досліджені в історичній літературі. Однак в історіографії можна простежити два основних підходи до декабристської проблеми. Перший з них оцінює все пов'язане з декабристами виключно позитивно, інший – веде мову переважно про боягузтво учасників таємних товариств, їх зрадницьку позицію один щодо одного на суді тощо. Все це дозволяє говорити про необхідність подальшого об'єктивного вивчення проблеми, її актуальність на сьогоднішній день.

Довгий час вважалося, що це були російські таємні товариства при чому не бралось до уваги що більша частина членів Товариств хоч і служила в російському війську належала до Українського шляхетства.

Сьогодні в Україні, та в цілому в різних країнах світу ми маємо можливість спостерігати різні за видами форми рухів (націоналістичні, демократичні, пацифістські, національно-визвольні, терористичні). Провідні сучасні історики, соціологи, політологи намагаються зрозуміти і дослідити саму суть, природу різних рухів, їх походження та закономірності. Але без знання історичного минулого, в тому числі і історії рухів неможливим стає дослідження, порівняння, співставлення і динаміка розвитку, протікання рухів сучасності. Тож тема декабристського руху саме на сьогодні є актуальною. Ця тема знову і знову привертає до себе увагу дослідників залишаючись в числі вічних тем історичної науки.

Об'єктом дослідження є декабристський рух в Російській імперії.

Предметом дослідження виступають особливості зародження, організаційна структура та основні напрямки практичної діяльності декабристів.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1814 р. від передумов і зародження декабристського руху і до осені 1826 р., коли його учасників було відправлено на каторгу і заслання.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі джерел та наукової літератури дослідити особливості зародження, організаційну структуру та практичну діяльність декабристів.

Відповідно до цієї мети ставляться такі завдання:

- проаналізувати висвітлення досліджуваної проблеми в науковій літературі;
- розкрити передумови зародження декабристського руху;
- простежити історію формування таємних організацій декабристів;
- охарактеризувати революційні виступи декабристів у Петербурзі та Україні;
- вказати на причини поразки руху декабристів та його історичне значення.

Методологічну основу роботи є принцип об'єктивності, історизму. При написанні роботи автор використовував загальнонаукові **методи**: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, персоністичний, ретроспективний.

Наукова новизна роботи визначається тим, що в ній зроблена самостійна спроба, комплексно розкрити особливості зародження декабристського руху у Російській імперії, його організаційну структуру та практичні кроки декабристів щодо повалення самодержавства. Встановлено специфіку діяльності учасників декабристського руху щодо поширення антисамодержавних ідей у суспільстві та організації відкритого протистояння із владою.

Практичне значення виконаної роботи полягає в тому, що, по-перше, її положення і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України і всесвітньої історії, по-друге, у навчальному процесі на історичних факультетах університетів при написанні рефератів, курсових та дипломних робіт бакалавра та спеціаліста, а також у позакласній роботі з історії в загальноосвітній школі.

Структура роботи визначається метою та завданнями дослідження. Дипломна робота магістра складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

За роки, що пройшли з часу повстання декабристів, з'явилася велика кількість праць, в яких відображені різні аспекти діяльності дворянських революціонерів.

Дворянська історіографія намагалася показати декабристів як групу змовників, які спроможні лише на вуличні безпорядки і на вбивства, принизити їх в очах громадськості.

Дореволюційні історики велику увагу приділяли питанням ідеології і суспільно-політичних поглядів декабристів. Хід повстання і його революційний характер, соціально-економічні передумови ними майже не досліджувалися.

Результатом поглибленого вивчення декабристського руху взагалі і на Україні була публікація документальних матеріалів.

Ще в 1926 р. О.Г. Осман з участю Н.Т. Лаврова і Б.Л. Модзалевського видали “Декабристы. Сборник отрывков из источников ”[40], які (хоч і поверхово) торкалися таких питань декабристського: погляди декабристів на економіку і політику 1816-1825 рр., перші таємні організації декабристів, революційна робота, діяльність Північного товариства, 14 грудня 1825 р., агітація і пропаганда Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян в військах 3-го корпусу, повстання Чернігівського полку, слідство, суд.

Слід відмітити і роботу Б. Базилевича “Декабристи на Київщині”[8], яка вийшла в 1926 році, де автор дає детальну характеристику декабристському рухові, вказує на причини, які призвели до виникненню руху декабристів.

Винятковою є праця А.А. Покровського “Русская Правда” П.И. Пестеля и методы ее издания [83]. Вона присвячена детальній характеристиці цього конституційного проекту. Автор проводить паралель між ранніми і пізніми редакціями «Руської Правди». Намагається здійснити джерелознавчий аналіз. Радянський дослідник багато зробив у вивченні рукопису «Руської Правди». Саме він встановив, що цей документ має дві редакції, написані у різний час. Труднощі вивчення пам'ятки полягали у тому, що переписуючи ранній текст начисто,

П.І. Пестель знищував чернетки. Збереглося лише три параграфи “Руської Правди” в першій і другій редакціях. Порівнявши перший і другий рукописи, вчений зробив цікаві висновки. Виявляється, у свій остаточний текст Павло Іванович вносив істотні зміни, бо його погляди з ряду питань не залишалися незмінними.

Значний вклад у вивчення декабристського руху внесла видатна дослідниця – М.В. Нечкіна. В своїй ґрунтовній праці “Движение декабристов” [74] показала, як формувався передовий табір, представники якого майже десять років збирали сили, створювали конституційні проекти, революційні плани повстання і намагалися їх здійснити.

М.В. Нечкіна чітко простежила історію декабристського руху як на півночі так і на півдні; докладно розповіла про повстання і суд над декабристами. В іншій своїй праці – “Декабристы” [73] розповідає про перших руських революціонерів, борців проти самодержавства і кріпосництва. Багато уваги академік приділяє формуванню світогляду декабристів, створенню перших таємних організацій, діяльність Південних і Північних декабристських товариств. Автор розповідає про підготовку і хід повстання 14 грудня 1825 р. в Петербурзі і виступ Чернігівського полку в Україні. Докладно описано суд і слідство над декабристами, про перебування їх у засланні.

В 50-х роках вийшло декілька праць, автори яких розглядають окремі питання історії декабристського руху. Особливий інтерес представляють ”Очерки по истории движения декабристов” [79] куди увійшли статті колективних авторів. Ряд статей поміщених в праці, безпосередньо стосуються діяльності декабристів в Україні”. Так, вводячи в наукову сферу нові матеріали, І.В. Порох по-новому розкрив питання, що пов’язані з повстанням Чернігівського полку, зробив уточнення окремих подій і фактів. Він запевнив, що причини провалу Бобруйського плану повстання, розробленого С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюїним, полягали не в тому, що війська не були готові до виступу, а директорія Південного товариства не дала на нею згоди; в статті І.В. Пороха [82] аргументовано акцентується увага на головній ролі

Васильківської управи в підготовці і здійсненні повстання Чернігівського полку, дається об'єктивна характеристика керівнику управи і повстання С.Муравйову-Апостолу, як одному з послідовних дворянських революціонерів.

Багато зробив для висвітлення питань декабристського руху в Україні М.М. Лисенко [60, 61, 62, 63], який довгий час працював над цією проблемою. Він є автором ряду оригінальних праць. Вперше М.М. Лисенко охарактеризував соціально-економічні і політичні передумови формування революційних поглядів декабристів. Поглиблено аналізує він програмні документи таємних товариств, характеризує їх керівників, показує підготовку і хід повстання. Цікавою є праця М.М. Лисенка “Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX століття” [63] де проаналізовані соціально-економічні і політичні джерела формування світогляду дворянських революціонерів, показаний процес зародження таємних організацій декабристів на Україні, їх подальшу еволюцію, загальні риси і особливості кожної з них, підкреслено єдність руху по всій країні, розкрита суть висунутої дворянськими революціонерами суспільно-політичної програми.

Значний фактичний матеріал ми знаходимо і в «Общественно-политических и философских взглядах декабристов» Г. Габова [26]. Він чітко висловлює свою думку, щодо патріотизму декабристів. Найважливішим в монографії є розділ III присвячений суспільно-політичним поглядам революціонерів. Автор звернув увагу на критику декабристами суспільних відносин і політичного ладу царської Росії. Наголошено на планах П.І. Пестеля і М.М. Муравйова, щодо необхідності революції в Російській імперії. Г. Габов дає чітку характеристику планів захоплення влади. Більш детально зупиняється на майбутньому устрої Російської імперії. В монографії домінує думка про те, що декабристи хотіли створити таку державу, яка б відповідала потребам історичного розвитку країни.

Питанням декабристів займався ще один дослідник С.С. Волк. Праця “Исторические взгляды декабристов” [16] висвітлюються історичні і соціальні погляди декабристів по окремим проблемам, які існували на той час в Російській

імперії. Монографія написана на основі декабристських літературних робіт, листів, спогадів. Для даного дослідження вона становить великий інтерес на основі неї ми можемо простежити розвиток суспільної думки в Російській імперії.

Значну цінність для нашої роботи складають монографії Л.О. Медведської. Так, у праці “Павло Иванович Пестель” [67] автор на основі великого архівного матеріалу та джерел висвітлила життя і діяльність одного з головних діячів декабристського руху, керівника Південного товариства. Л.О. Медведська показує Пестеля не тільки, як революціонера, а й як філософа, дипломата, військового реформатора і талановитого державного діяча, який заради батьківщини вступив в запеклу боротьбу з царизмом і віддав за це своє життя. Ще одна монографія Л.О. Медведської “С.І. Муравйов-Апостол” [68], в якій дано оцінку діяльності таємних товариств. Окреслює процес зародження республіканських ідей ще у перших декабристських організаціях.

Період 70-80-х років характеризується розширенням джерелознавчої бази проблеми. В цей період виходять публікації наступних томів збірника “Восстание декабристов”. До них увійшли наступні справи засуджених Верховним карним судом членів Південного товариства і Товариства об’єднаних слов’ян, в тому числі І.І. Іванова, П.Г. Вигодовського. Вони включають в себе важливі матеріали по історії товариства, про його програмні вимоги.

Праця українського історика Ю. Калугіна “Декабристи на Україні” [54] стала корисною при вивченні організаційної структури та практичної діяльності декабристів в Україні.

Окремими випусками вийшли матеріали присвячені С.І. Муравйову-Апостолу, В.П. Раєвському [98, 101].

Особливо важливою проблемою декабристознавства являється проблема взаємовідносин декабристів і народу. Декабристи, зазначає М.М. Дружинін [42] безмежно любили свій народ і намагалися створити такі умови життя, які забезпечили б йому широкий економічний і культурний розвиток. Беручи на себе ініціативу повстання і перевороту, вони розраховували на моральну й організаційну підтримку з боку народу.

В останні роки суттєво збільшився інтерес дослідників до світогляду декабристів, якщо раніше більше уваги приділялося розвитку, то в досліджуваний період розроблялося питання їх еволюції після поразки повстання.

В історичній літературі 1975-1985 рр. активно розроблялася проблема еволюції поглядів декабристів в період заслання.

Питання про органи Верховної влади було одним із головних і важливих в політичній діяльності декабристів. Це питання мало розглядалося. З виходом спеціальної монографії і ряду статей Г.В. Семенової [89, 90] розробка питання значно просунулася вперед. Дослідник прослідкував еволюцію поглядів декабристів і значення тимчасового уряду після перемоги озброєного повстання. Важливими завданнями були: знищення кріпосного права, зрівняння в правах всіх прошарків, ліквідація рекрутських наборів і військових поселень, скорочення строку служби.

Прогресивні погляди декабристів відбилися в їх програмних документах. Над одним із таких аспектів, аграрним, працював М.П. Савичев [88].

Велике науково-пізнавальне значення має подальша розробка питань, пов'язаних з формуванням дворянської революційності і світогляду декабристів їх стратегія і тактика, плани вирішення національного питання і ін.

Цінною для вивчення нашої теми є монографія Б. Йосифової “Декабристы” [52]. Вона намагалася довести «невинність» декабристів перед царським урядом. Дас ґрунтовний аналіз різних аспектів зародження декабристського руху та атимонархічної діяльності його представників.

Для досліджуваної проблеми значну цінність складає праця Г.Я. Сергієнка [92]. Автор детально розглядає соціально-економічні передумови дворянського етапу визвольного руху, історію декабристських організацій, їх програму і тактику, висвітлює революційну програму на Україні, яка велася під впливом подій 14 грудня 1925 року.

На сьогоднішній день дослідники намагаються звернути увагу на рух декабристів в цілому і на кожну конкретну людину, як частину цього цілого. В останній час вийшло ряд статей, як наприклад В.Ф. Франчук “Декабристи і сім'я

Потебень” [96] де автор намагається знайти зв’язок між рухом декабристів і тією обстановкою, тими людьми з якими були знайомі декабристи, показати вплив декабристів на українців. У цьому контексті цікаві статті А.В. Семенової [90] та М.П. Савичева [88].

Джерельна база дослідження. Для вивчення декабристського руху джерел існує чимало. В середині 20-х рр. почали виходити збірники документів “Восстание декабристов”, [20, 21, 22, 23], які вміщували велику кількість невідомих раніше матеріалів. Для вивчення декабристського руху в Україні особливу цінність складають матеріали IV-VI- і IX-X томів цього збірника, де опубліковані слідчі справи головних діячів Південного товариства, офіційне переписування з приводу повстання і багато інших важливих документів.

Ще одним цінним джерелом для нашого дослідження є «Избранные социально-экономические и философские произведения декабристов» [1]. Тут ми можемо знайти достатньо матеріалу для того, щоб охарактеризувати погляди декабристів на способи перебудови державного ладу російської імперії.

Надзвичайно важливими є мемуарні першоджерела. Саме з мемуарів ми дізнаємося про плани декабристських революціонерів. В данні роботі використовувалися мемуари членів “Південного товариства” [3] та “Північного товариства” [2].

Проте слід зауважити на тому, що мемуари написані з врахуванням царської цензури. Написані вони через багато років після подій, тому нерідко відображають помилки мемуаристів. Так, наприклад, мемуари членів “Північного товариства” не містять ніяких прямих даних про таємне товариство: питання було конспіративне і записи пов’язані з конкретними фактами в щоденниках були б загрозливими і для автора і для товариства.

Отже, декабристський рух постійно викликав зацікавлення у істориків, що знайшло своє віддзеркалення у значній кількості наукових праць. Разом з тим використані у дипломній роботі наукові дослідження були здійснені переважно у радянський час, що зумовлює їхню ідеологічну заангажованість. У сучасній українській та російській історіографії досліджувана проблема, попри певну

кількість досліджень, ґрунтовно не розробляється. Відсутність сучасних фундаментальних досліджень присвячених історії декабристського руху, позбавлених ідеологічних нашарувань значну утруднює вивчення цієї теми.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ

Визвольний рух проти самодержавства й кріпосництва в Російській імперії мав глибокі історичні корені й зумовлювався економічними, соціальними, політичними й культурними факторами суспільного життя. Він став найяскравішим показником розкладу й кризи феодально-кріпосницького ладу, провісником революційних змін і утвердження нових явищ буржуазного розвитку.

Суспільний розвиток Російської імперії першої чверті XIX ст. зумовив об'єктивну необхідність революційної ломки феодально-кріпосницької системи господарства, оскільки промисловість, сільське господарство, культура могли далі розвиватися лише на основі прогресивнішого порівняно з феодальним способу виробництва – капіталістичного [3, с.694].

Капіталістичний спосіб виробництва і буржуазні виробничі відносини прокладали собі шлях в економіці царської Росії, розвивалися й міцніли, тіснили відсталу панщинну систему в сільському господарстві; поряд з кріпосною мануфактурою в промисловості виникала й успішно конкурувала капіталістична фабрика, устаткована машинами; на зміну кріпакові упевнено йшов найманий робітник.

У промисловості Російської імперії дрібне товарне виробництво поступово еволюціонувало по капіталістичному шляху розвитку. В першій чверті XIX століття прискорювався розвиток промисловості. Якщо у 1804 році в кріпосній Росії діяло 2423 промислових підприємства, то 1825 року чисельність їх досягла 5261 [76, с.11]. Машинобудівний завод в Петербурзі протягом 1815-1825 років випустив 11 парових машин для пароплавів вітчизняного виробництва.[48, с.24]. Кількість підприємств у країні зросла з 365 (1813 р.) до 649 (1825 р.) [33, с.13].

Розвиток промисловості обумовив і зростання чисельності робітників у Російській імперії – з 95202 (1804 р.) до 210568 (1825 р.) Серед робітників поступово збільшувалась кількість вільнонайманих ; якщо у 1804 році їх було 47% від загальної кількості , то в 1820 році – 58%.[60, с.36]. Кріпосні й

вільнонаймані робітники жили в злиднях, нестерпних житлових умовах, піддавалися жорстокій експлуатації з боку підприємців та адміністрації фабрик і заводів. Вони були частиною пригнобленого класу і мало чим відрізнялися від селян – кріпаків [51, с.123.].

Поряд з промисловістю розвивалася торгівля. Ярмарки базари постійна торгівля в містах сприяли консолідації всеросійського ринку. Кількісно і якісно збільшувався загальний обіг товарів у внутрішній торгівлі. Експорт товарів за кордон та імпорту протягом 1800 – 1825 рр. зросли майже в 4 рази. Одночасно в Російській імперії народжувався й міцнів клас промислової і торговельної буржуазії [5, с.12].

Товарно – грошові відносини проникали в панщинне сільське господарство й спричинялися до його розкладу та кризи. Провідником розпаду старого режиму стало зростання виробництва поміщицькими маєтками хліба на продаж. Щоб збільшити прибутки, поміщики для своїх селян – кріпаків запроваджували щоденну панщину, важку урочну систему, переводили їх на місячину, відрізали в них родючіші землі. Безправних селян – кріпаків поміщики продавали, міняли як речі або худобу, знущалися над їх людською гідністю, карали, засиляли в Сибір [93, с.13].

Селяни – кріпаки вважали себе справжніми рятівниками Російської імперії, визволителями рідної землі від загарбників. Вони були переконані, що ця героїчна боротьба принесе їм полегшення, звільнення від кріпосного рабства.

“Війна 1812 року, – писав декабрист І.Д. Якушкін у спогадах, – пробудила народ російський до життя і становить важливий період в його політичному існуванні” [46, с.7]. Вона загострила суперечності в суспільстві Російської імперії, в першу чергу між селянами й поміщиками, класом пригноблених і гнобителів. Самодержавство й кріпосництво зазнавали осуду не лише селянства, а й передових людей з дворян.

Однак царський уряд відстоював права і привілеї поміщиків, що залишалися вірною опорою самодержавства. Після Вітчизняної війни 1812 року кріпосницький гніт в Російській імперії посилювався; збільшувалася норма панщини

й численних повинностей, зберігалася жорстока поміщицька сваволя, темнота і політична безправність селян, запроваджувалися військові поселення з їх каторжним режимом і нечуваним визиском, ще важчою стала військова служба для солдатів.

Солдати – учасники війни проти французьких загарбників – першими підняли голос протесту проти гноблення. “Ми проливали кров, – говорили вони, – а нас знову примушують потіти на панщині. Ми визволили Батьківщину від тирана, а нас знову тиранять пани” [48, с.492].

Декабристи ненавиділи кріпосний лад і царську тиранію, але любили Росію, хотіли, щоб Росія була передовою країною, щоб в ній процвітали промисловість, наука, мистецтво, просвітництво. Для цього декабристи вважали за необхідне змінити суспільний лад в країні, знищити самодержавство і кріпосництво. Шлях до цієї цілі вони бачили в створенні таємних політичних товариств і військової революції.

Слід відмітити, що революційні події на Заході (Французька буржуазна революція XVIII ст., повстання в Іспанії, Португалії, Неаполі, П’ємонті, Греції) не пройшли для декабристів даром. Із цих революційних подій кінця XVIII і на початку XIX ст. дворянські революціонери зробили для себе висновки [16, с.121].

Читання книг передових мислителів укріпило “вільнодумство” декабристів, розширювало їх політичний і теоретичний кругозір, допомагало їм більш чітко формулювати свої політичні вимоги. Особливо сильно впливали на формування світогляду декабристів антикріпосницькі ідеї А.Н. Радіщева і його послідовників [73, с.11].

Знаменита книга Радіщева “Подорож з Петербурга в Москву” являється однією з важливих ідейних джерел формування світогляду декабристів. Вказані твори А.Н. Радіщева хоча і були заборонені царським урядом, але мали широке поширення в рукописах, в усних переказах [84, с.340].

В своїх бібліотеках багато декабристів мали “Подорожування з Петербурга в Москву” і інші антикріпосницькі праці Радіщева, читали їх. В бібліотеці М. Муравйова, одного з керівників Північного товариства, існувало зібрання

творів Радіщева. Декабристи М. Бестужев, В. Штейнгель прямо говорили про сильний вплив на них “Подорожування з Петербурга в Москву” і оди “свобода” Радіщева [74,с.26].

Радіщев мав великий вплив на декабристів, а також на наступні покоління революціонерів, що не раз відмічав О. Герцен, М. Огарьов та інші представники революційно-демократичного покоління революціонерів [86, с.324].

Рішучий противник кріпосного права, Радіщев – представник радикальної антифеодальної ідеології, прибічник знищення старого ладу. Він визнає право народу на повстання і в народі бачить рушійну силу історії. Плани декабристів свідчать про їх класову обмеженість, але тим не менш носять революційний характер. Створивши революційну організацію, розробивши її ідеологію і виступивши з революційним повстанням, декабристи поклали початок революційному рухові, тобто об’єднали визвольну ідеологію з організованими діями.

Важливою була позиція молодого І.А. Крилова і його боротьба з урядовою ідеологією і безпосередньо з Катериною II. Діяльність Крилова була підірвана в 1792 р. урядовим обшуком. До учнів А.Н. Радіщева слід віднести і майора В.В. Пассека, який був схоплений Таємною експедицією в 1794 р. У нього знайшли цілих дві копії “Подорожі з Петербурга в Москву”. Він був двічі заарештований за розповсюдження забороненої літератури із приводу підозри в змові проти Павла I.

Велике значення мало товариство Ф.В. Кречетова (1785), яке не носило легального характеру. Двічі арештований – до і після процесу А.Н. Радіщева, Кречетов звинувачувався в бажанні “повернути права народу” [86, с.325].

Цікавим в передісторії декабризму було смоленське товариство офіцера суворівського штабу Олександра Каховського і Олексія Єрмолова. Товариство було досить чисельною організацією; було охоплене патріотичними настроями і глибоко занепокоєне долею Батьківщини, політичне перетворення якої вважав першочерговим питанням. Учасники організації розробляли плани царевбивства і готувалися до відкритого виступу. Просвітницька філософія передреволюційної

Франції не просто була знайома, але вивчалася членами товариства. Важко уявити, щоб при цьому живому інтересі до визвольної ідеології члени товариства, розгромленого через вісім років після процесу Радищева, не знали би творів останнього. Слід зазначити, що в смоленському гуртку Каховських знаходився буквально науковий центр. Згідно опису втраченого в 1812 року майна, в маєтку була багата бібліотека і кабінет, добре оснащений різними приборами, справжня наукова лабораторія. Все це підлягало військовому розгрому в 1812 р. Матеріали, що існували в архіві Єрмолова, в тому числі чудовий зошит віршів, які характерні для його юнацького світогляду і свідчать, що задуми гуртка були яскраво викладені вимоги рівності громадян, протест проти існуючого ладу і антицерковний світогляд. При цьому залишається незрозумілим відношення до кріпосного права, хоч ідеї всезагальної рівності дають підстави вважати про існування антикріпосницького напрямку. Значною є агітаційна діяльність гуртка, що розповсюджував антиурядові вірші. Агітація охоплювала і солдат, перед якими в сатиричному вигляді зображувався сам імператор. Гурток, очевидно, виник ще наприкінці царювання Катерини II. Плани політичного виступу виникали тут, як і у декабристів, із зміною царів на престолі: про Олександра Каховського доносили, що він мав “план, щодо зміни уряду” ще в момент вступу на престол Павла I. Учасники змови і пізніше думали опертися на військові сили. А.П. Єрмолов був двічі арештований по зв’язкам з смоленською справою – в листопаді 1797 р. і в кінці грудня 1798 р., в січні 1799 р. був відправлений на заслання, з якого його звільнили після смерті Павла I. Втративши титул дворянина полковник А. Каховський був засланий в Динамюндську фортецю, інші учасники кинуті в інші тюрми, більше десяти членів заслані на вічне поселення [86, с.326].

Описана обстановка була ідейною атмосферою епохи, що передувала виникненню декабризму. Батько декабриста Миколи Тургенєва – Іван Петрович Тургенєв тісно пов’язаний з Н.Н.Новиковим, був близький з товаришем останнього Гамалеей; син-декабрист читає переписку батька з останнім, чув немало розмов про цих людей. В 17-річній віці він вже знайомий з забороненою

книгою А.Н. Радищева “Путешествие из Петербурга в Москву”, аналізує в своєму щоденнику її кращі сторінки. Декабрист М.Н. Новиков, що прийняв в таємне товариство П.І. Пестеля, – племінник знаменитого просвітителя (син Миколи Васильовича Мазура, двоюрідного брата письменника). Батько декабриста П.Г. Каховського, майор Григорій Олексійович Каховський (учасник гуртка А. Каховського – А. Єрмолова), за зв'язок з організацією звільнений з армії. Вся сім'я Бестужевих, без сумніву, добре знає І. Пніна, що видавав разом з батьком Бестужевих Олександром Федосєєвим “Санкт-Петербургский журнал”. Спілкування батька з видатними людьми часу і літературна його робота протікали на очах синів. Автор знаменитої “Ябеды” В.В. Капніст помер на руках декабриста Сергія Муравйова-Апостола, товариша його сім'ї. Загальновідомі багато чисельні зв'язки декабристів з А.П.Єрмоловим (П.Г. Каховський, В.С. Норов, П.Х. Граббе, В.К. Кюхельбекер, А.С. Грибоєдов і ін.) [86, с.326].

Діяльність поетів – радіщевців у XVIII ст. і в перші роки XIX ст. займає визначне місце. Плеяда “радіщевців” – Пнін, Борн, Попугаєв, Єрмолова на десяток років старші за перше покоління декабристів – Михайла і Івана Фонвізіних, Володимира Штейнгеля, Федора Глинки, Миколи Тургенєва. Виступи поетів – радіщевців падають на ту епоху, коли вже починає формуватися світогляд старших декабристів.

Юнацькі погляди майбутніх діячів таємного товариства на життя склалися не тільки у вузькій сімейній середовищі, але і у великих колективах.

На першому місті тут можна згадати Московський університет. Тут навчалися в різні роки не менше 37 майбутніх декабристів. В числі цих молодих людей ми знаходимо імена майбутніх декабристів, які зіграють значну роль в русі. Серед них ми зустрічаємо “першого декабриста” Володимира Раєвського і активного учасника повстання Петра Каховського; майбутнього автора конституційного проекту Микиту Муравйова і майбутнього “диктатора” 14 грудня Сергія Трубецького; майбутнього активного учасника декабристського руху Івана Якушкіна; одного із засновників руху і секретаря Союзу Благоденства і

Північного товариства – декабриста Степана Семенова. Тут вчаться видатні учасники південної організації Повало-Швейковський [86, с.327].

Центральною темою юнацького світогляду була, звичайно, Батьківщина. Іншим – також московським – вогнищем виховання декабристського світогляду була школа колонновожатих, заснована батьком майбутніх декабристів Олександра і Михайла Муравйових – Н.Н. Муравйовим.

Зимовий навчальний рік тривав в Муравйові школі з листопада до початку травня, в цей час студенти знаходилися в Москві. В травні колонновожаті відправилися в село Осташево – маєток генерала Муравйова, де по-армійськи розміщувалися в селах. Тут починалося літнє навчання, фронтове учення, якому приділялася велика увага.

Царськосельський ліцей також був відомим насаджувачем декабристської ідеології. Заснований в 1811 р., він виховав молоде покоління майбутніх декабристів, яке під час війни 1812 р. сиділи ще на шкільних лавах. Тут навчався: декабрист В.Д. Вольховський, який був прийнятий в Союз Спасіння разом з І.І. Пущиним; Вільгельм Кюхельбекер, товариш Пушкіна і Грибоєдова, учасник повстання 14 грудня, також був ліцеїстом.

Політика царизму спрямовувалась на те, щоб тримати трудящих у темряві неписьменності й покорі, проповідуваний церквою.

Царським маніфестом від 24 жовтня 1807 р. міністерство народної освіти перетворювалось у міністерство духовних справ і народної освіти. Освіту було віддано на поталу церковникам. Система освіти будувалась в інтересах дворянства, для якого засновувались університети, ліцеї, гімназії, повітові училища. Лише заможна частина селян і міщан мала змогу віддавати своїх дітей у початкові школи, мережа яких була надзвичайно обмежена.

Щоб не допустити в учбових закладах поширення революційних ідей, царський уряд заохочував викладання наук в дусі релігії, переслідував прогресивних професорів, забороняв викладання природного права, філософії та інших наук, запроваджував поліцейський нагляд за студентами й учнями гімназій, вимагав від них регулярного відвідування церкви [83, с.11].

Передова суспільна думка зазнавала переслідування царського уряду. За вільнодумні вірші поетів О.С. Пушкіна і А. Міцкевича було відправлено на заслання. Заборонялись навіть помірковані масонські ложі. Від чиновників підпискою вимагали не брати участі в таємних товариствах. В Петербурзі, Москві, Харкові та інших містах створювались так звані біблійські товариства, на чолі з відвертими реакціонерами, які проповідували ідеалізм, релігію, містику, насаджували офіційну ідеологію самодержавства.[87, с.21].

З кожним роком кріпосне рабство в Російській імперії набирало все потворніших і жорстокіших форм.[92, с.17].

Щоб скоротити витрати на утримання великої армії, царський уряд з 1816 року шляхом жорстокого примусу і насильства запроваджував військові поселення, куди переведено понад півмільйона державних селян (375 тис. дворів) [36, с.127].

Військові поселення насаджувалися по країні, охопивши Могильовську, Новгородську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Київську, Подільську губернії. В самодержавно – кріпосницькій Росії вони стали особливою формою військової організації, коли селяни – чоловіки і їх діти – хлопчики перетворювалися в спадкових солдатів, а військова муштра в них поєднувалася з заняттям сільським господарством і промислами. Суворій регламентації піддавалось все життя родин військових поселенців .Це був чи не найтяжчий вид кріпосної експлуатації селян в Росії за всю її історію [50, с.340].

Головною причиною, що спонукала дворянських революціонерів до активної боротьби, було складне і напружене внутрішнє становище в Росії [1, с.265].

Дворянський революціонер О.О. Бестужев (Марлінський) в трактаті “Про історичний хід вільнодумства в Росії” вказав на невдоволення політикою царського уряду серед усіх станів, що й привело до зростання протесту передових сил та заснування таємних товариств: селянство зазнавало все відчутнішого гноблення поміщиків та місцевої влади, а також страхітливого визиску у військових поселеннях. Наслідком цього стали численні повстання селян проти

панщини. Невдоволення виявляються і серед придушеного повинностями міського населення, купецтва, обмежуваного гільдіями і всілякими регламентаціями уряду, збіднілого дворянства, духовенства. Солдати нарікали на виснажливі вчення й знущання, тривалість тяжкої служби [55, с.341].

Невдоволення існуючим порядком висловлювали передові офіцери, професори, молодь учбових закладів. “Словом, – робив висновок майбутній декабрист, – в усіх кутках ввижалися невдоволені особи, на вулицях знизували плечима, всюди перешіптувалися – усі говорили: до чого це приведе? Всі елементи перебували в бродінні. Один лише уряд безтурботно дрімав над вулканом... “[48, с.492]. Як людина передових поглядів і патріот, О.О. Бестужев глибоко розумів наслідки розкладу і кризи самодержавно – кріпосницького ладу і бачив єдиний вихід – корінні революційні зміни в суспільстві.

Передові люди Росії шукали шляхів для корінного перетворення суспільства і насамперед – знищення ненависного кріпосництва й самодержавного деспотизму. І на цьому сходилися люди радикальних і поміркованих поглядів [19, с.34].

Нестерпні умови життя і безправність спричинилися до посилення селянського антифеодального руху в Росії [12, с.129].

Виступи селян проти своїх гнобителів – поміщиків були стихійними й локальними, але вони наростали, створювали реальну загрозу панівному класові [15, с.321].

Антифеодальний рух на Дону (Катеринославська губернія і війська Донського земля) в 1818-1820 рр. охопив 256 сіл 45 тис. селян, які прагнули будь-що здобути собі волю. В с. Мартинівці, де зібралось близько 20 000 повстанців з 60 сіл, вони утворили своє управління – “Громадську канцелярію”. Повстанці обрали собі керівників і вирішили “уперто стояти, щоб бути повністю вільними” [32, с.123].

На Правобережній Україні в 1813-1835 рр. відбувався селянський рух під приводом Устима Кармалюка. В ньому брали участь 20000 селян, які вчинили

понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки, а також на двори купців, лихварів, царських урядовців, сільських глитаїв [20, с.321].

Державні селяни (серед них колишні козаки) відмовлялися ставати військовими поселенцями. У 1817 р. проти переведення у військові поселення повстали бузькі козаки в Херсонській губернії. Повстання очолював учасник Вітчизняної війни 1812 р., відставний капітан Барвінський. Три полки царських військ, озброєних артилерією, придушували це повстання. Повстанням було охоплене і Новгородське військово-поселення.

Значного розмаху набуло повстання військових поселенців на Україні в Чугуївському і Таганрозькому уланських полках (1819 р.). На його придушення царський уряд послав значне військо. Було арештовано понад 200 повстанців, з яких віддано до суду 350 чоловік. Засуджено до смертної кари, заміненої побиттям шпідертами, 275 повстанців [32, с.311].

В першій чверті XIX ст. помітного розмаху набуває рух робітників і селян, приписаних до заводів і фабрик [33, с.12]. Протягом 1800-1825 рр. відбулося близько 70 заворушень. Серед гірничо-заводських робітників Уралу протягом 1820-1825 рр. мало місце 10 великих виступів проти утисків адміністрації, які охопили 14 заводів. Іноді в таких виступах брало участь по кілька тисяч робітників одночасно [77, с.299]. На Україні у 1809-1822 рр. робітники Луганського ливарного заводу вели боротьбу проти тяжкої експлуатації та утисків. За поліпшення умов життя боролися робітники фабрик і заводів Петербурзького, Московського та інших промислових районів Росії [31, с.171]. Посилювався визвольний рух серед солдатів російської армії, яка тисячами ниток була зв'язана з експлуатованими масами народу [21, с.400].

16-18 жовтня 1820 р. в Петербурзі відбувся виступ солдатів Семенівського гвардійського піхотного полку проти жорстокого режиму військової служби. Семенівці брали участь у визвольному поході в Європу 1813-1814 рр. Поширювалися прокламації, звернені до солдатів Преображенського полку (кінець жовтня 1820 р.) і до військ гвардії (грудень 1820 р.) де містився прямий заклик до повстання проти самодержавства й кріпосництва. Відважні солдати

Семенівського гвардійського піхотного полку, покарані засланням на службу у віддалені гарнізони, рознесли ідеї боротьби за свободу по всій російській армії, яка виявилась ненадійною опорою самодержавства [25, с.267].

Багато офіцерів-семенівців співчували виступові солдатів, серед них члени “Союзу благоденства”: С.І. Муравйов-Апостол, М.І. Муравйов-Апостол, М.П. Бестужев-Рюмін та ін.

У 1816-1825 рр. відбулося 15 солдатських заворушень, спрямованих проти утисків і жорстокої муштри в царській армії. Виступи солдатів відбувалися в Охотському, Катеринославському, Саратовському, Фінляндському, Камчатському та інших полках. Вони продовжували упевненість дворянських революціонерів, що армію можна використати для боротьби проти самодержавства [19, с.10].

Вітчизняна війна 1812 р. збудила народи Росії, виявила їх стійкість, героїзм, патріотизм, глибоку віру в неминучість перемін в суспільному житті країни. Передові офіцери – дворяни, які вели на бій з ворогом солдатів – селян, замислювалися над їх тяжким становищем [26, с.231].

Визвольний похід російської армії в Європу (1813-1815 рр.) показав офіцерам і солдатам новий світ, віч-на-віч звів їх з позитивними наслідками Французької буржуазної революції 1789-1794 рр. Франція вже давно не знала кріпацтва й розвивалася як буржуазна країна. Сприйняття цих ідей допомагало їх політичному розвитку, усвідомленню необхідності боротьби за революційне перетворення суспільного ладу Росії [30, с.134].

Складність політичної обстановки закордонних походів 1813-1814 рр. штовхала до роздумів. Скрізь по Європі розгортався національний рух. Народи боролися проти гнобителів Європи, одночасно загрожуючи своїм абсолютистським урядом.

Ставши свідками реставрації в Франції, декабристи задумалися над важким питанням про долю революційних завоювань.

Повернувшись на Батьківщину, декабристи гостро відчували відсталість і кріпосницьке пригнічення країни. Кріпосництво, повна безправність населення, необмежений деспотизм керівників, відсутність просвітництва, продажність

чиновників, хаос в місцевому управлінні, хабарництво суддів – все це викликало протест в намаганні перебудови країни.

Декабристи добре знали потаємну руську політичну літературу і західну просвітницьку філософію, твори Радищева, Вольтера, Руссо, Монтеск'є. Вони вивчали конституції революційної Франції, Іспанії, Америки, Англії. Їм добре була знайома і політична література того часу, – із західних політичних публіцистів ХІХ ст. вони читали Детю де Траси, Бенжамена Констана. В області політичної економії їх цікавив визначний представник класичної буржуазної політичної економії Адам Сміт. Пестель радив членам гуртка читати праці Беккарія, Гельвеція; декабрист Микола Тургенєв самостійно працював над науковими проблемами.

Французька просвітницька філософія ХVІІІ ст. і передова політична література початку ХІХ ст. мали могутній вплив на формування світогляду декабристів. Декабристи добре озброїлись в ідейному відношенні для боротьби з старим ладом. Молоді декабристи стали посилено слухати “приватні” лекції у таких видатних вчених свого часу, як А.П. Куницин, А.І. Галич, К.Ф. Герман, К.І. Арсеньєв і інші професори посилено вивчали нову зарубіжну політичну літературу.

Зокрема, декабрист І.Д. Якушкін писав: “Перебування під час походу за кордоном, мабуть вперше привернуло увагу до суспільного ладу Росії й примусило побачити в ньому недоліки. Після повернення з-за кордону кріпосний стан людей здавався мені єдиною перешкодою до зближення усіх станів і водночас до громадської освіти в Росії”[90, с.23].

Один з найвидатніших дворянських революціонерів С.І. Муравйов – Апостол дав глибоку характеристику причин., які спонукали передових людей до рішучої боротьби за оновлення Росії: “Трирічна війна, що визволила Європу від іга Наполеона; її наслідки, запровадження представницького правління в деяких державах: політичні твори, що безпосередньо з’являлися в цю епоху і жадібно читалися молоддю; дух часу, що зрештою привернув уми до спостереження

законів внутрішнього влаштування держав – ось джерела революційних думок в Росії.” [18, с.273].

Міжнародні події сприяли поширенню революційних настроїв серед передових людей Російської імперії. У 1820-1821 рр. Європа палала у вогні повстань і революцій. В січні – березні 1820 р. перемогла військова революція в Іспанії. На чолі повстанців стояли полковники Рафаель дель Рієго і Антоніо Квірога. Іспанський король змушений був підписати маніфест про скликання кортесів (парламенту) і відновлення конституції 1812 р. В Неаполітанському королівстві революція відбулася в липні 1820 р. Її підготувало таємне товариство карбонаріїв на чолі з генералом Гульємо Пепе. Король мусив погодитися на введення конституції, але водночас звернувся по допомогу до реакційного Священного Союзу, який послав війська в Неаполь для придушення революції. В серпні – вересні 1820 р. відбулося переможне повстання в Португалії й проголошена конституція. В лютому 1821 р. вибухнуло визвольне повстання в Греції, яке очолив керівник таємного товариства “Феліке Гетерія” Олександр Інсіланті [41, с.60]. Майже одночасно почалося повстання в П’ємонті (Італія), де військові проголосили конституцію, що обмежувала абсолютизм [31, с.142].

Революційні події в Іспанії, Португалії, Італії та інших країнах Європи справляли певний позитивний вплив на розвиток антимонархічних і антикріпосницьких настроїв у Російській імперії [22, с.191].

Отже, економічні, соціальні й політичні умови сприяли народженню визвольного руху, біля колиски якого стояли дворянські революціонери, майбутні декабристи.

РОЗДІЛ 3.

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАЄМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР ДЕКАБРИСТІВ

Дворянські революціонери усвідомлювали всю складність і труднощі боротьби, а тому шукали форми об'єднання сил в артілях, союзах, товариствах. Першому таємному товариству декабристів передувало кілька більш ранніх організацій. Всі вони були школою майбутнього руху, його передумовою [35, с.11].

Після війни 1812р. в полі нашої уваги зосереджуються 4 ранні організації: дві офіцерські артілі – в Семенівському полку і серед офіцерів Головного штабу (“Священна артіль”), Кам'янець-Подільський гурток Володимира Раєвського і “Товариство руських рицарів) Михайла Орлова і Матвія Дмитрієва – Мамонова [41, с.441].

Створення офіцерської артілі в гвардійському полку було справою звичайною: господарські полкові артілі виростали із загальних економічних інтересів офіцерства, а режим полкового життя в умовах мирного становища легко об'єднував офіцерів в колектив з загальним розпорядком дня і однаковими життєвими потребами.

Дружні бойові зв'язки лягли в основу цього спілкування. В 1812 р. старший руський гвардійський полк – Семенівський – знаходився в складі першої армії, командиром якої був Барклай-де-Толлі. Він здійснив разом з нею знамениту в літописах Вітчизняної війни “ретираду” – “від Вільни до поселення Бородіно”. Завоювавши нову бойову славу в Бородинському бою, полк продовжував героїчно воювати і в інших операціях: бився при Тарутині і Малоярославці, бився в боях знаменитого кутузовського контрнаступу, активно брав участь у вигнанні Наполеона з Росії [37, с.219].

В артіль входило чоловік 15 або 20, які об'єдналися, щоб разом мати можливість обідати, яка згодом була ліквідована. Члени ліквідованої артілі не мали бажання зберігати документальні дані про свій склад і грошові зноси. В артіль входили: І.Д. Якушкін, Іван Щербатов, Матвій і Сергій Муравйови-

Апостоли, Сергій Трубецькой, Іван Толстой, Кашкаров, Єрмолаєв, Вадковський та інші.

Цікавою перед декабристською організацією є “Священна артіль”, яка складалася з братів Муравйових – Олександра і Михайла, Івана Бурцова, Петра і Павла Колошиних, Івана і Михайла Пушциних, Володимира Вольховського, Вільгельма Кюхельбекера, Антона Дельвіга, Олексія Семенова, Олександра Рачинського, Дем’яна Іскритського і ще одного, досі невідомого нам учасника. До цих осіб необхідно додати п’ятнадцятирічного члена гуртка – Миколи Муравйова. Священна артіль виникла в 1814 р., на короткий час зупинила своє існування в зв’язку з закордонним походом і відновилася в 1815 р. Навчання в Священній артілі не обмежувалося турецькою, латинською і італійською мовами; її членів цікавили і суспільні науки.

Артіль влаштувала свій внутрішній побут на республіканський манер; в одній із кімнат висів “вічовий дзвін”, по дзвону якого всі учасники артілі збиралися для вирішення спільних справ, кожен член товариства мав право в нього дзвонити. В ній велися розмови не тільки про існуючий порядок, але і про можливості змін. З Священною артіллю тісно пов’язане широке коло її гостей. Особливо слід відмітити її близькість з ліцеєм. Четверо ліцеїстів – І.Пуштин, В. Вольховський, В. Кюхельбекер і А. Дельвіг – гості і учасники артілі.

Обидві розглянуті артілі знаходилися в передісторії Союзу Спасіння.

Цікавою організацією є товариство руських рицарів, яке утворив генерал-майор, активний учасник Вітчизняної війни Михайло Орлов. “Орден” переслідував ціль державного перевороту. Серед членів товариства були: М. Орлов, М. Дмитрієв – Мамонов, Н. Тургенєва, М.Н. Новиков, Денис Давидов, М. Невзоров.

Близькі друзі Орлова – Н.І. Тургенєв і П.А. В’яземський – свідчили, що і Орлов і Дмитрієв-Мамонов цікавились масонством. Дійсно, Мамонов розробляв статuti і ритуали прийому в кожную степінь в масонськiм дусі з таємничістю, клятвами на мечі, питтям крові і т.д. Майбутній член “Ордену Руських Рицарів” клявся бути готовим померти за свободу, не боятися переслідувань. Пройшовши

всі ступені, член “Зовнішнього Ордену” допускався у “Внутрішній Орден” і дізнавався його конкретні політичні цілі, які Мамонов виклав в конституційному проекті. Це була чернетка якоїсь великої роботи Мамонова і, мабуть, Орлова, який до нас не дійшов. Дослідники датують проект 1814 р.

Вже перший пункт проекту свідчив про прагнення автора обмежити самодержавство в Росії. Згідно з цим документом, цар втрачав право вводити податки, об’являти війну, заключати договори з іноземними державами, засилати і карати, нагороджувати орденами. Цар лишався самих своїх важливих прерогатив.

Верховна влада в країні, законодавча і виконавча, вручалася Сенату, що складався з 1000 чоловік. Сенат повинен здійснити ряд перетворень: відміна кріпосної залежності, вводилося вільне книгодрукування; автор хотів розширити зовнішні ринки Росії.

Орден закінчив своє існування, зустрівшись з вже сформованим Союзом Спасіння. Троє учасників – М. Орлов, Н. Тургенєв і М.Н. Новиков – увійшли пізніше в декабристські організації, вже на другому етапі розвитку (Союз Благоденства), і були зацікавлені новою програмою декабристів.

Однією з перед декабристських організацій є юнацький кружок Володимира Раєвського [98, с.16]. Нема сумніву в тому що Володимир Раєвський, вернувшись з війни 1812 р. і із закордонних походів, одразу ж почав роботу над створенням політичного кружка.[6, с.16]. Останній формувався приблизно в 1815-1816 р. в Кам’янці-Подільському, де тоді знаходився декабрист. Нам відомі імена його членів: в кружок входили підполковник Кисловський, штабс – капітан Приклонський, штабс-капітан Губин і губернський лікар Диммер. Його учасники носили залізні персні, як знак належності до цієї організації. Вірші Володимира Раєвського, що присвячені членам товариства, являються ідейними пам’ятниками цього кружка і свідчать про його політичний характер [101, с.31]. При арешті у Раєвського відібрали вірш “Мое прости друзьям Кисловскому и Приклонскому” з поміткою: “Каменец-Подольск”, Раєвський згадує про бесіди політичного характеру.

Діяльність цих нетривких таємних гуртків стала прологом утворення в Петербурзі 9 лютого 1816 р. першої в Росії таємної організації дворянських революціонерів – “Союз порятунку”. Фундаторами цього товариства виступали гвардійські офіцери – патріоти, учасники Вітчизняної війни 1812 р. і визвольних походів у Європу: О.М. Муравйов, М.М. Муравйов, І.Д. Якушкін, брати М.І. Муравйов-Апостол і С.І. Муравйов-Апостол, С.П. Трубецькой. Провідне становище займав О.М. Муравйов. Вони поклялися віддати всі свої сили, знання, статок і навіть пожертвувати життям за щастя вітчизни, пригніченої деспотизмом, визволення народу Росії від ярма кріпосного рабства [101, с.31].

До таємного товариства були прийняті республіканець М.М. Новиков (небіж відомого просвітителя XVIII ст. М.І. Новикова), М.С. Лунін, Ф.П. Шаховський, Ф.М. Глінка, І.А. Долгоруков, П.І. Пестель, І.Г. Бурцов та ін. Пестеля до товариства прийняв Новиков, який також сприяв і розвиткові його республіканських поглядів. Товариство чисельно зростало і мало свій філіал у м. Митаві, куди на початку 1817 р. виїхав на службу поручик П.І. Пестель [5, с.21].

В особі П.І. Пестеля (1793-1826 рр.) “Союз порятунку” знайшов енергійного, освіченого й відданого революційній справі діяча. Ще під час навчання в Пажеському корпусі (1810-1811 рр.) у його поглядах проявилися риси вільнодумства.

У складі лейб-гвардії Литовського полку П.І. Пестель брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. і в Бородинській битві 26 серпня, виявив мужність і відвагу, дістав тяжке поранення в ногу і був нагороджений золотою шпагою “За хоробрість”. Після одужання як ад’ютант головнокомандуючого генерала П.Х. Вітгенштейна він став учасником багатьох битв у Європі, в тому числі Дрезденської, Лейпцігської (“битви народів”) та інших менш значних боях, був нагороджений шістьма орденами [5, с.21].

Герой визвольних походів П.І. Пестель після війни шукав шляхів поліпшення долі Росії та її пригнобленого народу. Участь у масонських ложах не задовольнила його, і молодий офіцер порвав з ними. Він знайшов єдино правильний вихід – вступ до таємного політичного товариства.

За час свого існування “Союз порятунку” об’єднував не менше 30 осіб. Більшість їх і в наступний період виявилися людьми, відданими революційній справі.

Товариство доручило комісії виробити статут “Союзу порятунку”. Проект статуту склав Пестель, який відразу ж став на досить радикальні позиції в соціальних питаннях. За статутом організація прийняла нову назву “Товариство істинних і вірних синів вітчизни” (січень 1817 р.) .Визначалась і його головна мета –запровадження в Росії представницького правління у формі конституційної монархії та скасування кріпосного права. Товариство мало намір здійснити переворот з допомогою військових сил.

Головою товариства обрано С.П. Трубецького, наглядачами – П.П. Лопухіна і О.М. Муравйова, секретарем – М.М. Муравйова.

В товаристві обговорювалось питання про подання царю петиції від дворянства з проханням дати свободу кріпосним селянам. Однак незабаром його учасники зрозуміли неможливість переконати дворянство зробити такий крок. Думка членів товариства про форму державного ладу не була єдиною. Поряд з конституційною монархією висувалась і республіка. Ідею запровадження республіки в Росії вперше подав М.М. Новиков у своєму проекті “Конституції” [12, с.134].

У 1817 р. “Товариство істинних і вірних синів вітчизни” схвилювало повідомлення про насильницьке запровадження військових поселень у Новгородській губернії .Восени вони зібралися в Москві. Всі прийшли до єдиної думки, що Росія не може бути в гіршому становищі, як під управлінням царя Олександра Павловича”. Тоді ж виник план знищення царя, відомий під назвою “Московська змова”. Олександр І саме тоді прибув до Москви з нагоди закладення храму на честь перемоги над Наполеоном у 1812 р. І.Д. Якушкін добровільно погодився пожертвувати життям для знищення царя – тирана. Однак поміркована частина товариства (О.М. Муравйов, М.М. Муравйов, М.М. Муравйов та ін.) вже на другий день скасувала рішення про замах на життя царя й примусила

І.Д. Якушкіна відмовитися від свого наміру. Останній на знак протесту заявив про вихід з товариства.

“Московська змова” виявила глибокі суперечності в товаристві й гострі незгоди між радикальними й поміркованими силами, схильність до авантюризму частини його учасників.

Тверезо оцінивши невігідні обставини, П.І. Пестель рішуче виступив проти “Московської змови” і непідготовленого повстання. Він пропонував починати його не в Москві, а в Петербурзі і взявши владу, проголосили Конституцію. А для знищення ненависного царя – виділити групу надійних, сміливих і рішучих членів товариства. П.І. Пестель знайшов прихильників свого більш реального плану перевороту (С.І. Муравйов-Апостол, С.П. Трубецькой). Безперспективність “Московської змови” стала цілком очевидно. Про цю змову вже на початку 1818 р. стало відомо Олександром І і за її учасниками встановлено нагляд міліції [56, с.127].

Перша невдача показала, що відкриту боротьбу проти існуючого ладу необхідно починати після тривалої і напруженої підготовки, а не шляхом авантюристичної змови. Таємне товариство в кінці 1817 р. припинило існування, а його учасники шукали нових шляхів для продовження боротьби.

“Союз порятунку” дав борцям певний досвід конспіративної діяльності в умовах Росії. Його діячі заклали перший камінь у фундамент російського визвольного руху, об’єднавши зусилля й виробивши програму перебудови суспільства.

В середовищі учасників “Союзу порятунку”, виникали внутрішні ідейні та організаційні суперечності, які, однак, не могли зупинити розвитку організації. Припинення його діяльності було закономірним явищем: борці досягли певного рубежу, а попереду стояли нові завдання та цілі. Вони вимагали і більш досконалої політичної організації.

Підготовчу роботу до створення нової таємної організації здійснювало засноване восени 1817 р. в Москві Військове товариство, до якого увійшли найвизначніші діячі “Союзу порятунку” О.М. Муравйов, М.М. Муравйов,

С.І. Муравйов-Апостол, С.П. Трубецької, Ф.П. Шаховський, П.А. Катенін, П.І. Колошин та ін. Товариство продовжувало пропаганду визвольних ідей, збирання революційних сил та розробку програми дій.

На основі здобутого досвіду боротьби та статуту “Товариства істинних і вірних синів вітчизни” М.М. Муравйов, С.П. Трубецької і П.І. Колошин за дорученням Військового товариства на початку 1818 р. склали розгорнуту політичну програму, відому під назвою “Законоположення Союзу благоденства” або “Зелена книга”. Це була перша частина програми “Союзу благоденства”, що існував три роки (1818-1821 рр.).

“Союз благоденства” ставив своїм завданням підготовку суспільної думки до боротьби за здійснення політичного перевороту, повалення монархії, запровадження республіки й конституції. П.І. Пестель дав досить влучну характеристику “Союзу благоденства”: “Наше таємне товариство було революційним з самого початку свого існування і за все своє існування не переставало бути таким. Зміни, що в ньому відбувалися, стосувалися власне його устрою і позитивного вияву його мети, яка завжди була революційною [56, с.129].

Засновуючись на принципах природного права, програма “Союзу Благоденства” підвалиною життя людського суспільства вважала підтримку загального благоденства і справедливості у взаємовідносинах. Держава, закони і уряд повинні стояти на сторожі громадянського порядку між людьми, принципів доброчесності та загальної користі.

У своїх діях товариство повинно було суворо дотримуватися правил справедливості й доброчесності, керуватися лише прагненням до “загального благоденства”, сподіватися на сприяння уряду в справі морального вдосконалення всього суспільства.

Згідно “Зеленої книги” кожний прийнятий в члени “Союзу благоденства” давав підписку про нерозголошення таємниці, а також платив членські внески (4% прибутків). На чолі організації стояла Корінна управа, до якої входили 29 фундаторів товариства. Серед членів Корінної управи були найвизначніші діячі визвольного руху (П.І. Пестель, С.І. Муравйов-Апостол, С.П. Трубецької,

М.М. Муравйов та ін.). Для безпосереднього управління “Союзом благоденства” з числа членів Корінної управи обиралася рада з 6 осіб. Передбачалося утворення на місцях 30 управ, кожен з них мав очолити член Корінної управи. Ці управи дістали право створювати “побічні управи” та “вільні товариства” і повинні були стати опорою державного перевороту по всій Росії. Підготовку перевороту було розраховано на 20 років [56, с.127].

Програма “Союзу благоденства” (частина перша) була розмножена й вручена кожному члену Корінної управи: М.О. Фонвізіну, І.О. Фонвізіну, О.М. Муравйову, С.П. Трубецькому, І.А. Долгорукову, І.П. Шипову, Ф.М. Глінці, І.Г. Бурцову, М.М. Муравйову, С.І. Муравйову-Апостолу, М.І. Муравйову-Апостолу, М.С. Луніну, І.Д. Якушкіну, П.І. Пестелю, М.Ф. Орлову, П.Х. Граббе, О.Ф. Брігенну, М.І. Тургенєву, Ф.П. Толстому, О.В. Семенову, П.І. Колошину, Ф.П. Шаховському, М.М. Новикову, М.К. Грибовському, С.П. Шипову, С.М. Семенову, П.П. Лопухіну. З 29 членів Корінної управи “Союзу благоденства” 22 були раніше членами “Союзу порятунку” [56, с.129].

Політичний напрям “Союзу благоденства”, однак, не вичерпувався програмою, викладеною в “Зеленій книзі”. Остання відображала лише легальний бік його практичної діяльності.

Правила “Зеленої книги” дозволяли приймати до “Союзу благоденства” чоловіків після 18 років і не лише дворян, а й купців, міщан, вільних людей з числа землеробів. Однак практично до товариства залучалися лише офіцери-дворяни.

Існувала й друга частина “Зеленої книги”, яка в письмовому вигляді не збереглася. Вона обговорювалася членами “Союзу благоденства”. Ця програма містила приховану головну мету товариства: знищення самодержавно - кріпосницького ладу в Росії шляхом військового перевороту, запровадження конституції і представницького правління. Практично вирішувалися головні суспільні завдання: ліквідація самодержавства й звільнення селян від кріпосного рабства [40, с.19].

Важливою стороною діяльності “Союзу благоденства” стало утворення управ на місцях і вербування нових членів. Поряд з Корінною управою, яка керувала усіма справами “Союзу благоденства” в Петербурзі, існували “побічні” управи в Московському, Єгерському, Семенівському, Кінногвардійському, Ізмаїлівському полках. а також в Москві, Тульчині, Полтаві, Тамбові, Нижньому Новгороді, Кишиневі. На Україні Тульчинська управа, очолювана П.І. Пестелем, нараховувала близько 30 осіб і була найбільш численною та активною в “Союзі благоденства”. Полтавську управу очолював М.М.Новиков. Кишинівською керував генерал-майор М.Ф. Орлов. До управи належали офіцери В.Ф. Раєвський, К.О. Охотніков, генерал П.С. Пущин та ін. [52, с.273].

Всього діяло близько півтора десятка управ “Союзу благоденства”. Значно збільшилася кількість його учасників. Управи об’єднували понад 200 членів таємного товариства, але під час слідства над декабристами царському урядові вдалося виявити лише 113 учасників “Союзу благоденства”.

Декабрист І.Д. Якушкін писав у спогадах, що багато учасників “Союзу благоденства” “почали при всіх випадках виступати проти диких установ, якими були палка, кріпосний стан та ін.”

Члени “Союзу благоденства” склали ряд записок про необхідність ліквідації кріпосного права. Однією з перших була “Записка про державне правління” П.І. Пестеля (1818 р.), де відстоювалась рівність людей перед законом. Засновник “Союзу порятунку” О.М. Муравйов виступив проти кріпосництва в записці “Дещо про становище кріпосних селян в Росії” (1820 р.).

Навколо “Союзу благоденства” виникали напівлегальні товариства, які діяли в дусі програми “Зелена книга”. Серед них варто назвати літературне товариство “Зелена лампа” (понад 20 чоловік), до якого належали О.С. Пушкін і 11 декабристів. Це товариство готувало нових членів до “Союзу благоденства”, поширювало його ідеї, створювало “суспільну думку”. Дворянські революціонери брали участь у літературному товаристві “Арзамас” (1818 р.) на чолі з М.І. Тургенєвим [94, с.23]. На одному з засідань був присутній О.С. Пушкін, який небезпідставно вважав “Журнальне товариство” частиною великої таємної

організації. Дворянські революціонери підпорядкували своєму впливові і “Вільне товариство шанувальників російської словесності” (1816 р.), фактичним керівником якого з 1818 р. став член Корінної управи, полковник Ф.М. Глинка.

В серпні 1818 р. Ф.М. Глинка організував “Вільне товариство заснування училищ за методом взаємного навчання”, яке мало своєю метою поширення в Росії ланкастерських шкіл. Головою цього товариства обрано члена Корінної управи “Союзу благоденства” художника Ф.П. Толстого, який пізніше став віце-президентом Петербурзької академії мистецтв і взяв активну участь у визволенні Т.Г. Шевченка з солдатської служби. На початку 1819 р. “Вільне товариство” об’єднувало близько 200 членів. В Петербурзі діяло три ланкастерські школи, в яких протягом 1819 – 1823 рр. навчалося 815 дітей солдатів [74, с.112].

Член “Союзу благоденства” П.П. Пассек, прийнятий І.Д. Якушкіним, влаштував ланкастерську школу в своєму маєтку на Харківщині. Ланкастерська школа діяла також у Києві.

Кишинівська управа “Союзу благоденства” використовувала ланкастерську школу для пропаганди своїх ідей (М.Ф. Орлов, В.Ф. Раєвський). В прописи В.Ф. Раєвський вставляв слова: свобода, рівність, братерство, конституція та ін.

Ланкастерські школи “Союзу благоденства” навчили грамоти близько 1000 простих людей в Петербурзі, понад 1500 на Україні і кілька сотень солдатів в 16-й піхотній дивізії, яка квартирувала в Кишиневі. Дворянські революціонери зробили певний внесок у справу поширення освіти серед простого народу Росії.

Активна діяльність “Союзу благоденства” не пройшла безслідно. Виконання програми “Зелена книга” дало відчутні наслідки. Декабрист І.Д. Якушкін відзначав, що “вплив їх в Петербурзі був очевидним”. І не лише в столиці. За свідченням М.С. Луніна, таємне товариство “керувалось мудрістю і було до серця народів”, впливало на “сукупність народну” і встигло “спрямувати думки, почуття і навіть пристрасті до мети корінного перетворення уряду” . Навіть Олександр І визнавав силу громадської думки, створеної членами “Союзу благоденства” [74, с.112].

Всю систему оволодіння громадською думкою “Союз благоденства” підпорядковував головній меті – ліквідації самодержавства, запровадженню представницького правління й скасуванню кріпосного права. Однак досвід показав утопічність програми першої частини “Зеленої книги” бо вона не наблизилася товариство до головної мети. Дворянські революціонери не змогли залучити до участі в товаристві представників інших соціальних груп: купців, міщан, державних селян, духовенства.

Назрівала необхідність корінної зміни програми. Тактики й організації “Союзу благоденства”. Серед значної частини його учасників наростало прагнення діяти практично. Особливо яскраво ці симптоми проявлялися на Україні серед членів Тульчинської управи, очолюваної П.І. Пестелем. Саме там зміна політичної форми правління шляхом перевороту вважалась вирішальним моментом революційної боротьби. Особливо часто дебатовалося в Тульчинській управі питання про можливість встановлення в Росії республіки, до чого схилявся П.І. Пестель і більшість його друзів.

У Петербурзі ідейне життя “Союзу благоденства” очолювали М.М. Муравйов та М.І. Тургенєв. Вони навіть на деякий час еволюціонували від конституційної монархії до республіканських поглядів. Це був період загальної радикалізації поглядів у таємному товаристві. В середовищі діячів “Союзу благоденства” зчинялися суперечки про шляхи визволення селян від кріпацтва і форми представницького правління (конституційна монархія чи республіка). Назріла потреба остаточного визначення Корінною управою головної мети таємного товариства [74, с.113].

В січні 1820 р. в Петербурзі відбувалася важлива нарада 14 членів Корінної управи, де були присутні Ф.П. Толстой, І.А. Долгоруков, М.І. Тургенєв, Ф.М. Глінка, І.П. Шипов, С.І. Муравйов-Апостол, І.Д. Якушкін.

В “Союзі благоденства” остаточно сформувалися республіканські переконання П.І. Пестеля, який, глибоко проаналізувавши конституції у Франції і Англії, де існувала монархія і засилля аристократів, боротьбу за введення конституції в Італії, Іспанії і Португалії, дійшов висновку, що не можна довіряти

монархам , які під натиском революції дають згоду на обмеження своєї влади конституцією. Він поступово утверджувався “в республіканському і революційному способі думок”, який підсилювався ще й читанням книжок, обговоренням подій, а також підтримкою багатьох членів товариства.

Корінна управа “Союзу благоденства” на січневій нараді 1820 р .доручила П.І.Пестелю зробити доповідь, де “викласти всі вигоди і всі невигоди як монархічного, так і республіканського правління”. В блискучій аргументованій доповіді П.І.Пестель довів переваги республіканського правління [53, с.343].

В січні 1920 р. відбулася ще одна нарада членів Корінної управи в казармах Преображенського полку в Петербурзі. На нараді з доповіддю “про засоби ввести в Росії народне правління” виступив М.М. Муравйов, який висловився за фізичне знищення царя. Його підтримав П.І. Пестель. Пропозиція викликала гостру полеміку учасників наради, але її було прийнято голосуванням. П.І. Пестель висунув ідею запровадження диктатури Тимчасового революційного правління, яку тоді підтримали більшість членів Корінної управи і серед них М.М. Муравйов. Частина поміркованих членів управи на чолі з керівниками Корінної управи Ф.П. Толстим та І.А. Долгоруковим опозиційно поставились до цих радикальних планів.

Прийняття рішень про запровадження республіки, царевбивство і диктатуру Тимчасового революційного правління – найвища точка в діяльності “Союзу благоденства”. Разом з тим воно породило незгоди, різкий поділ на радикальну і помірковану течії, що вимагало вже нового підходу до справи організації дальшої боротьби: створення прийнятої програми, реорганізації структури таємного товариства, посилення конспірації, відсіювання нестійких членів організації. Наступав новий етап в діяльності дворянських революціонерів. П.І. Пестель і М.М. Муравйов очолили найрадикальніші сили “Союзу благоденства” і сприяли його перетворенню в справді бойову організацію.

Практична діяльність “Союзу благоденства” протягом 1820 р. остаточно переконала його активних учасників у необхідності скликання повноважного з’їзду, який би вирішив назрілі питання визвольного руху. За цей час відбулося

ще більше зближення політичних позицій П.І. Пестеля і М.М. Муравйова. Останній склав трактат під назвою “Цікава розмова”, де висловив республіканські переконання. Разом з М.С. Луніним Муравйов у серпні 1820 р. відвідав Тульчин, де показав трактат П.І. Пестелю. Останній схвалив ідеї, висловлені в “Цікавій розмові” [76, с.62].

В період активної діяльності “Союзу благоденства” в Росії над Європою займалися нові революційні заграви. Поневолені народи Італії, Іспанії і Португалії піднімалися проти деспотизму. Ці події вселяли впевненість і в російських революціонерів. “Події в Неаполі, Гішпанії і Португалії, – писав П.І. Пестель, мали тоді на мене великий вплив. Я в них знаходив по моєму розумінню беззаперечний доказ слабкості монархічних конституцій і цілком достатні причини недовір’я до правдивості і цілком достатні причини недовір’я до правдивості згоди монархів на конституції, що ними приймаються. Ці останні міркування укріпили мене сильно в республіканському і революційному напрямі думок” [103, с.10].

Дворянські революціонери звернули велику увагу на дальшу роботу над програмою “Союзу благоденства”. П.І. Пестель після нарад у Петербурзі посилено працював над конституційним проектом в республіканському дусі. Він виступив за скасування кріпацтва при необмінній умові, що селяни отримають не лише особисту волю, а й половину поміщицьких земель в суспільну власність. Беззастережно ліквідовувались самодержавство, кріпосництво й становий поділ у суспільстві. Свій соціально-політичний трактат французькою мовою П.І. Пестель давав для ознайомлення М.М. Муравйову і М.С. Луніну у серпні 1820 р. Пізніше ці ідеї він виклав у відомій “Руській Правді”. В Тульчині Муравйов і Лунін ближче познайомилися й з учасниками таємного товариства [74, с.114].

Ініціативу скликання повноважного з’їзду “Союзу благоденства” взяла в свої руки Московська управа (брати М.О. та І.О. Фонвізіни, І.Д. Якушкін, П.Х. Граббе та ін.). Вони були членами Корінної управи. Між П.І.Пестелем і М.О.Фонвізіним існували серйозні незгоди в поглядах на шляхи і методи боротьби. М.О. Фонвізін займав помірковані позиції.

Для запрошення членів – засновників товариства та виборів повноважних представників від місцевих управ брати М.О. та І.О.Фонвізіни їздили до Петербурга, а І.Д. Якушкін – в Тульчин і Кишинів. З Петербурга на з'їзд приїхав М.І. Тургенєв. Познайомившись з діяльністю Тульчинської управи, І.Д. Якушкін висловив високу оцінку її активності. Від імені ініціаторів з'їзду він виступив перед членами Тульчинської управи. І.Г. Бурцову вдалося переконати Якушкіна не запрошувати на з'їзд Пестеля, відомого своїми радикальними республіканськими поглядами. Від Тульчинської управи на з'їзд поїхали помірковані діячі І.Г. Бурцов та М.І. Комаров (останній не був членом Корінної управи). З Кишенева – М.Ф. Орлов і К.А. Охотніков. К.А. Охотніков також не входив до складу Корінної управи [74, с.114].

В кінці листопада і на початку грудня 1820 р. в Кам'янці відбулася зустріч І.Д. Якушкіна, М.Ф. Орлова, К.А. Охотнікова, В.Л. Давидова, О.М. Раєвського М.М. Раєвського з О.С. Пушкіним, який читав присутнім свої неопубліковані вірші й висловлював бажання вступити до таємного товариства. Його революційно насичені вірші декабристи знали напам'ять. На початку січня 1821 р. в Москві розпочав роботу повноважний з'їзд членів Корінної управи і делегатів від місцевих управ. На з'їзді був відсутній не лише П.І. Пестель, а й М.М. Муравйов. Керівна роль перейшла до рук поміркованих діячів – М.І. Тургенєва, М.О. Фонвізіна, П.Х. Граббе., І.Г. Бурцова, І.Д. Якушкіна, Ф.М. Глінки. Мета з'їзду – з'ясувати становище, тактику та визначити причини, що перешкоджали успіхові “Союзу благоденства”. З'їзд відкрив М.І. Тургенєв, обраний президентом. Він надав слово М.Ф. Орлову, який, висловив ряд радикальних пропозицій: негайно розпочати підготовку військового повстання; створити нову революційну організацію під назвою “Невидимі брати”; устаткували таємну друкарню для розмноження агітаційних матеріалів; випускати фальшиві гроші для потреб товариства й підриву фінансів царського уряду” [74, с.115].

План М.Ф. Орлова не знайшов підтримки на з'їзді, і він заявив про свій вихід з таємного товариства. На прощання він, вказавши на І.Д. Якушкіна, сказав:

“Ця людина ніколи мені не пробачить”. На це Якушкін досить проникливо відповів: “Якщо ми встигнемо, Михайле Федоровичу, ми порадуємося разом; якщо ж не встигнемо, то без вас порадуємося самі”. Царський уряд, натрапивши на слід товариства, слідкував за його діями через своїх агентів. Ще в серпні 1820 р. йому подав донос член Корінної управи М.К. Грибовський. На одному з засідань П.Х. Граббе повідомив учасників з’їзду про викриття “Союзу благоденства”, що внесло певні корективи в його роботу. Тут же була прийнята пропозиція щодо негайного розпуску “Союзу благоденства”, про що офіційно оголосив М.І. Тургенєв учасникам з’їзду і всій Московській управі. Проте донос царському урядові – не єдина причина самоліквідації “Союзу благоденства”. Головна причина – таємний задум його лідерів під виглядом розпуску товариства позбутися ненадійних і надто радикально настроєних членів та заснувати нову організацію. На думку П.І. Пестеля, “незгоди й суперечності” призвели до ліквідації товариства [74, с.115].

Московський з’їзд, що тривав три тижні, підсумував трирічну діяльність “Союзу благоденства”, який зробив значний вклад у розвиток визвольного руху. Незгоди по принципових питаннях між радикальною і поміркованою частинами членів таємного товариства були явищем закономірним і свідчили про силу, а не слабкість організації. В її діяльності наступав новий етап.

Після формального розпуску “Союзу благоденства” відбулося кілька нарад ініціативної групи, де йшлося про вироблення програми та статуту нового таємного товариства. Тут було вирішено змінити не лише статут “Союзу благоденства”, а й організацію та склад товариства [81, с.42].

П’ятирічна діяльність перших революційних товариств в Росії – важливий етап у розвитку визвольного руху проти самодержавства і кріпосництва. Шлях від “Союзу порятунку” до “Союзу благоденства” – перехід від нижчого до вищого етапу боротьби. Таємна організація міцніла й безперервно шукала нові програмні та організаційні засади, найбільш доцільні для здійснення революційного оновлення Росії.

Після розпуску “Союзу благоденства” учасники Московського з’їзду кілька разів збиралися на організаційні наради, де йшлося про вироблення програми таємного товариства. Програма й статут, складені І.Г. Бурцовим та М.І. Тургенєвим, визначали його головну мету – підготовку Росії до прийняття представницького правління й обмеження самодержавства, тобто запровадження конституційної монархії. При цьому передбачено здійснити переворот силами військ. М.І. Тургенєв, який на Петербурзькій нараді членів “Союзу благоденства” (1820 р.) так гаряче підтримав республіканську форму правління, тепер відійшов вправо й зімкнувся з поміркованими діячами товариства [79, с.11].

Місцем перебування Корінної думи товариства визначався Петербург, а місцеві думи передбачалося утворити в Петербурзі, Москві, Тульчині і Смоленську. Нове товариство утворювалося як єдина організація. Вводилася сувора конспірація. Оригінал програми й статуту, підписаний усіма присутніми засновниками товариства, відправлявся з М.І. Тургенєвим в Петербург, а копії – І.О.Фонвізіним передавалися для московської управи, І.Г. Бурцовим – Тульчинської та І.Д. Якушкіним – Смоленської. Цим особам доручалося заснування дум товариства на місцях [77, с.119].

Проте далішні події розгорнулися дещо інакше, ніж їх планували учасники Московського з’їзду і установчих нарад. Вони й привели до утворення Південного і Північного товариств одночасно (березень 1821 р.) з центрами першого в Тульчині (на Україні), а другого – в Петербурзі [4, с.111].

М.І. Тургенєв, розпочавши створення Корінної та місцевої дум в Петербурзі, відразу звернувся до активного діяча “Союзу благоденства” М.М. Муравйов, який щойно повернувся з-за кордону. Останній, не підтримавши ініціативу Тургенєва, почав організовувати таємне товариство самостійно. Першими учасниками Північного товариства стали М.М. Муравйов, М.С. Лунін і П.П. Лопухін. Відбулося кілька організаційних нарад. За дорученням М.М. Муравйова, який вважав за необхідне до організаторів товариства залучити і П.І. Пестеля П.П. Лопухін відвіз останньому в Тульчин листа, проект, де викладалися засади утворення нового товариства, а також текст присяги. Отже,

М.М. Муравйов, налагоджуючи спільні дії з П.І. Пестелем, розглядав товариство як єдину організацію.

Дещо інакше діяв М.І. Тургенєв. Повідомивши М.М. Муравйова про рішення Московського з'їзду, він не залучив його до утворення Петербурзької думи. Установче засідання в квартирі Тургенєва відбулося без Муравйова. Він опирався переважно на колишніх учасників Ізмайловської управи "Союзу благоденства". Це товариство будувалося на поміркованих засадах програми і статуту, привезених М.І. Тургенєвим з Москви.

Таким чином, Північне товариство утворилося спочатку з двох самостійних організацій, що діяли незалежно і навіть без зв'язку. Пізніше ці організації злилися. Північне товариство пройшло складний процес становлення й формування.

Утворення Північного товариства в Петербурзі загальмувався тим, що після придушення повстання Семенівського гвардійського піхотного полку цар вирішив вивести всі гвардійські частини з столиці на тривалі маневри. Гвардія вирушила в похід у квітні – травні 1821 р. і протягом 15 місяців пересувалася по території Литви і Білорусії. І в цей час навколо поручика М.М. Муравйова продовжували гуртуватися і зростати сили Північного товариства, до якого вступили, крім М.С. Луніна і П.П. Лопухіна, І.І. Пущин, С.П. Трубецькой, Є.П. Оболенський, О.О. Бестужев, М.О. Бестужев, М.І. Лорер, О.М. Муравйов, І.П. Шипов, О.В. Поджіо та інші офіцери [52, с.87].

Про активність щойно створеного Північного товариства під час маневрів свідчили М.Д. Якушкін, М.С. Лунін, О.В. Поджіо. Товариство розраховувало на силу війська. Цар прагнув вивітрити дух вільнодумства серед гвардії. А насправді вийшло навпаки. "Офіцери всіх полків, ставши вільнішими від служби, ніж у Петербурзі, – писав І.Д. Якушкін, - не піддавалися такому суворому наглядові, як в столиці, часто спілкувалися між собою, і багато нових членів вступило до Таємного товариства".

У вересні 1822 р. гвардія повернулася в Петербург. Напередодні з'явився царський указ про заборону таємних товариств і масонських лож по всій Росії.

Офіцери і чиновники мушили давати начальству індивідуальні підписки про неналежність до таємних товариств.

Суворі заборони не залякали членів Північного товариства, які, давши підписку, продовжували свою діяльність. Восени 1822 р. було створено Північну думу, куди увійшли М.М. Муравйов, обраний головою товариства, С.П. Трубецькой і Є.П. Оболенський. Перед товариством постала досить гостра альтернатива – яку мету і програму обрати за керівну для дальшої діяльності. На порядок денний було поставлено обговорення проекту “Конституції”, над якою продовжував працювати М.М. Муравйов [52, с.88].

Протягом 1821-1825 рр. Північне товариство чисельно зросло до 105 осіб і перетворилося в досить значну суспільну силу, що тримала в руках військові частини для здійснення перевороту, підготувала програму дій, а також план революційних перетворень в Росії.

На Україні події розгоралися по іншому. У березні 1821 р. І.Г. Бурцов на засіданні Тульчинської управи офіційно повідомив рішення Московського з'їзду про ліквідацію “Союзу благоденства”. Управа на чолі з П.І. Пестелем відмовилася визнати це рішення законним. Бурцов не зважився оголосити свої повноваження на заснування нової думи в Тульчині й залишив засідання. До присутніх Пестель звернувся з закликом “з'єднатися найміцнішими узами” і продовжувати боротьбу, “захопив усіх силою своїх міркувань”. Члени товариства (О.П. Юшневський, О.П. Барятинський, Ф.Б. Вольф, П.В. Аврамов, В.П. Івашов, М.В. Басаргін, О.О. Крюков, М.О. Крюков,) одностайно його підтримали [8, с.11].

Тульчинська управа (дума) вирішила продовжувати свою діяльність в дусі рішень Петербурзької наради “Союзу благоденства” (1820 р.), тобто ставила мету встановлення республіканської форми правління і революційний спосіб дії. На цьому ж засіданні було прийняте рішення про знищення царя і здійснення військової революції в Росії. “Під час рішення Думи про продовження Союзу, – писав П.І. Пестель, – підтверджені як республіканське правління, так і революційний спосіб дії. Цим ставилась не нова мета, а стара, раніш уже прийнята, продовжувалась” [59, с.175].

На другому установчому засіданні Південне товариство оформилося організаційно: П.І. Пестеля обрано головою, а О.П. Юшневського – охоронцем товариства. Разом вони складали Директорію Південного товариства з диктаторськими повноваженнями. Третім членом її заочно обрано М.М. Муравйова. Останньому про це негайно повідомлено. Північне і Південне товариства вважалися “округами” – складовими частинами єдиної організації дворянських революціонерів Росії. Від нових членів при вступі вимагалась обіцянка (“чесне слово”) зберігати таємниці товариства і підкорятися його постановам. С.Г. Волконський і В.Л. Давидов першими запевнили П.І. Пестеля, що вони залишаться в товаристві [13, с.12].

Члени Південного товариства глибоко розуміли потребу в створенні загальноросійської таємної організації з центром у Петербурзі, а тому з самого початку ставили однією з головних умов єдність дій. П.І. Пестель вважав, що “Північне і Південне товариства становлять одне, тому що вони обидва є продовженням “Союзу благоденства”, що на самому початку листування з Микитою Муравйовим ми себе визнавали за одне товариство, що обидва округи мали твердий намір не інакше діяти як тільки разом”.

Продовжувалося збирання революційних сил і об’єднання їх у товариство. Директорія Південного товариства в цій справі проявляла неабияку енергійність і розпорядливість. За п’ять років (1821 – 1825) Південне товариство зросло до 101 чоловіка, а напередодні повстання разом з Товариством об’єднаних слов’ян нараховувало у своїх рядах 160 осіб [23, с.173].

Внутрішнє влаштування Південного товариства було простим: управління перебувало в руках Головної управи або Директорії. Члени товариства розподілялися на братів мужів і бояр. Братами називали рядових діячів, які не мали права приймати нових людей у товариство [43, с.260].

Мужам таке право надавалося. Бояри мали право не лише приймати до товариства, а брати участь у вирішенні разом з Директорією важливих питань. Особи, які ще не були прийняті в товариство, але готувалися до цього, називалися друзями. Мета і план товариства повністю відкривалися боярам і мужам.

Новоприйнятим членам імена інших учасників товариства повідомляти не дозволялось [54, с.12].

Навесні 1821 р. П.І. Пестель за дорученням штабу 2-ї армії двічі їздив у Бессарабію для збирання інформації про розвиток грецького повстання проти Туреччини. В доповідних записках він висловив своє прихильне ставлення до повстанців, їх планів утворення федеративної республіки і вважав, що Росії необхідно розпочати війну на захист Греції [56, с.230].

Ці поїздки керівник Південного товариства використав і для зв'язку з членами “Союзу благоденства”, які діяли в Кишиневі (М.Ф. Орловим, В.Ф. Раєвським, К.О. Охотніковим, Г.О. Непеніним). Серед них він зустрів і О.С. Пушкіна. Про зустріч 9 квітня 1821 р. О.С. Пушкін записав у щоденнику: “Ранок провів я з Пестелем: розумна людина в усьому розумінні цього слова... Ми з ним мали розмову метафізичну, політичну, моральну та ін. Він один з найоригінальніших умів, які я знаю [61, с.130].

Поїздки П.І. Пестеля до Кишинева мали важливе організаційне і політичне значення: до Південного товариства приєдналася значна група бойових товаришів – однодумців, утворивши Кишинівську управу на чолі з М.Ф. Орловим [6, с.93].

Влітку 1821 р. П.І. Пестель разом з щойно прийнятим до товариства Л.П. Вітгенштейном (сином головнокомандуючого 2-ї армії) їздив до Полтави, де зустрічався з колишнім діячем “Союзу порятунку” М.М. Новиковим, про республіканські переконання якого йшлося вище. Продовжуючи служити правителем канцелярії генерал – губернатора Малоросії М.Г. Рєпніна, він заснував у Полтаві таємну масонську ложу “Любов до істини”, яку передбачалось використовувати для підготовки людей, здатних вступити до таємного товариства. Смерть Новикова перервала діяльність організації в Полтаві. Не вдалася і спроба С.Г. Волконського з прийнятих молодих офіцерів організувати революційний осередок в Одесі [102, с.164].

Південне товариство поповнилося офіцерами розформованого Семенівського гвардійського піхотного полку і серед них С.І. Муравйовим –

Апостолом та М.П. Бестужевим-Рюїнім, які відігравали визначну роль в підготовці сил до збройного повстання.[70,с.311].

Провідний діяч декабризму Сергій Іванович Муравйов-Апостол (1796-1826 рр.) походив з багатой дворянської сім'ї, що володіла маєтком в с. Хомутці на Полтавщині. Його батько Іван Матвійович – російський письменник-просвітитель, дипломат, член Російської академії наук. Закінчивши Петербурзький інститут інженерів шляхів, С.І. Муравйов-Апостол вступив на військову службу прапорщиком (1811 р.). У 1812 р. подвиги підпоручика С.І. Муравйова-Апостола в битвах під Вітебськом, Бородіном, Тарутиним, Малоярославцем, Красним відзначено нагородою-золотою шпагою з написом “За хоробрість” [68, с.114]. Він проявив героїство також у боях за визволення Могильова і у розгромі французької армії при переправі через р. Березину. За участь у Вітчизняній війні 1812 р. С.І. Муравйов-Апостол одержав і чин поручика. Під час визвольного походу 1813-1814 рр. у Європу він став учасником багатьох битв, у тому числі під Люценом і Бауценом, Лейпцігом (“битва народів”), Парижем. Груди його прикрасили три бойових ордени. В Росію С.І. Муравйов-Апостол повернувся в чині капітана. Він служив офіцером у лейб-гвардії Семенівському піхотному полку (1815-1820 рр.), а після повстання солдат-семенівців був переведений в чині підполковника батальйонним командиром спочатку в Полтавський(1820-1822 рр.), а потім у Чернігівський піхотний полк (1822-1825 рр.) на Україну. С.І. Муравйов-Апостол належав до числа засновників і активних діячів “Союзу порятунку” і “Союзу благоденства”, а в Південному товаристві входив у склад Директорії та керував Васильківською управою. Рішуча й енергійна діяльність його в Південному товаристві сприяла зміцненню його боєздатності, підготовці сил для повстання проти самодержавства. В декабристському русі взяли активну участь і брати С.І. Муравйова-Апостола – старший Матвій (відставний підполковник) та молодший Іполит (прапорщик).

Внутрішнє життя Південного товариства характеризувалося активним пошуком політичних, теоретичних та організаційних засобів боротьби. В гарячих

бесідах і гострих суперечках народжувалися програма і тактика таємного товариства.

У 1821 р. П.І. Пестель став полковником і командиром Вятського піхотного полку. Члени товариства сподівалися, що під час повстання до цього полку приєднаються інші війська 2-ї армії [67, с.115].

В січні 1822 р. під час контрактного ярмарку в Києві відбувся перший з'їзд керівників Південного товариства (П.І. Пестель, О.П. Юшневський, В.Л. Давидов, С.Г. Волконський і С.І. Муравйов-Апостол). Київ було обрано для з'їздів як колишній центр давньоруської держави, а також використано зручний час для конспіративних зустрічей: на час контрактів до міста з'їжджалося багато дворян, які влаштовували численні бали. На з'їзд було запрошено і керівника Північного товариства М.М. Муравйова, який саме тоді перебував у Мінську, де гвардійські частини проводили військові маневри. Муравйов через службові справи прибути не зміг [72, с.127].

З'їзд мав установчий характер: підтверджувалися прийняті раніше рішення “продовжувати товариство”, обрати директором Південного товариства Пестеля і Юшневського, визначалась кінцева мета – встановлення в Росії республіки шляхом революції - військового повстання. Крім того, на з'їзді ставились питання про вироблення проекту конституції та необхідність створення управ товариства. П.І. Пестель повідомив про головні засади майбутньої конституції. Особливу увагу він приділив розробці в деталях питання про диктатуру Тимчасового правління, якому мала передаватися влада в Росії після військового перевороту. Учасники з'їзду вирішили протягом року виробити принципи конституції та способи її запровадження. П.І. Пестель продовжував наполегливо працювати над проектом конституції, що пізніше дістала назву “Руська Правда” [78, с.66].

Представників Кишинівської таємної організації на з'їзді у Києві не було. Головна причина цього, очевидно, крилася в тому, що царський уряд посилив нагляд за діяльністю командира 16-ї піхотної дивізії М.Ф. Орлова та підпорядкованих йому офіцерів, особливо В.Ф. Раєвського [83, с.14].

В грудні 1821 р. відбувся виступ солдатів Камчатського піхотного полку, який входив до складу 16-ї дивізії, проти зловживань і знущання над ними деяких ротних командирів. Протест проти несправедливих дій одного з батальйонних командирів заявили і солдати 32-го єгерського полку, яким командував член товариства полковник А.Г. Непенін. Слідство з приводу виступу в Камчатському піхотному полку М.Ф. Орлов доручив бригадному командирові генералу П.С. Пушину. М.Ф. Орлов і А.Г. Непенін виступили на захист солдатів. Рішучі дії солдатів проти ненависних офіцерів були наслідком агітаційної роботи серед них М.Ф. Орлова і В.Ф. Раєвського [84, 14].

Про агітаційну діяльність В.Ф. Раєвського серед солдатів у ланкастерській школі стало відомо командуванню корпусу. Дізнавшись про відданий наказ арештувати Раєвського, О.С. Пушкін попередив свого друга про небезпеку, що дало можливість знищити частину компрометуючих матеріалів й підготуватися до слідства. 6 лютого 1822 р. В.Ф. Раєвський був арештований і кинутий до Тираспільської фортеці. О.С. Пушкін присвятив йому вірші “Узник” і “В.Ф. Раевскому” (1822 р.). У в’язниці В.Ф. Раєвський написав відомий революційний вірш “К друзям”, який поширився серед декабристів та їх послідовників. На допитах Раєвський тримався мужньо і таємного товариства не виказав. Через деякий час М.Ф. Орлова було усунуто від командування дивізією й віддано під нагляд поліції. А В.Ф. Раєвського після 5-річного ув’язнення заслано до Сибіру [84, 14].

Створення програмних документів у формі конституцій керівниками Південного й Північного товариств – одна з найяскравіших сторінок в історії декабризму. Вона показала політичну стійкість дворянських революціонерів, їх принциповість і рішучість у розв’язанні назрілих завдань, що вже поставив перед ними суспільний розвиток Росії. М.М. Муравйов і П.І. Пестель очолили два напрями у створенні програми – конституційно-монархічний (перший) і республіканський (другий). М.М. Муравйов розпочав систематичну роботу над створенням проекту “Конституції” у 1821 р. в м. Мінську, де було розташовано тоді головну квартиру гвардійського корпусу, і в основному закінчив її до

повернення в Петербург (вересень 1822 р.). Другий варіант створено в кінці 1824 р. У багатьох корінних питаннях вони співпадають. Крім того, на вимогу слідчої комісії М.М. Муравйов у кінці 1825 р. під час ув'язнення в Петропавловській фортеці по пам'яті намагався відновити основні принципи й деталі “Конституції” (третього варіанта), але при цьому під впливом обставин прагнув дещо пом'якшити або притупити гостроту деяких важливих положень. Тому ми зупиняємося лише на першому й другому варіантах “Конституції” М.М. Муравйова і у виключних випадках вдаємося до третього [10, с.112].

У вступі до першого варіанта “Конституції” рішуче заперечується самодержавна влада як “згубна для правителів і для суспільства”. Відверто вважаються неприпустимими деспотизм і сваволя монарха, який ставить себе вище за закони, править через страх, неучтвo і сліпе підкорення підданих, позбавлених елементарних прав і свобод. “Всі народи європейські, - зазначено в “Конституції”, - досягають законів і свободи. Більше всіх їх народ російський заслуговує і на те й друге”. Висувається федеральний, або союзний, принцип управління Росією, який, на думку автора, міг забезпечити “велич народу і свободу громадян”. Під наглядом імператора повинні діяти законодавчі збори в столиці та законодавчі збори в областях [27, с.61].

В обох варіантах “Конституції” майже тотожними є розділи “Про народ російський і правління”. В ньому категорично викладено два важливих положення:

1. Російський народ, вільний і незалежний, не є і не може бути приналежністю ніякої особи і ніякої сім'ї.

2. Джерелом верховної влади є народ, якому належить виключне право видавати основні постанови для самого себе”. Відкидаються принципи монархічного деспотизму і кріпосного права, а натомість підноситься народовладдя [57, с.212].

Близький за змістом в обох варіантах і розділ “Про громадян”. “Громадянство, – зазначено в “Конституції”, – є право брати участь в громадському управлінні, визначеним в цьому статуті порядком, посередньо –

тобто обирати чиновників чи їх виборців, або безпосередньо – тобто бути обраним в яке-небудь громадське звання, по законодавчій, виконавчій, або судовій частині”. В першому варіанті серед умов громадянства (вік 21 рік, постійне мешкання, здоровий розум, особиста незалежність, виконання громадських повинностей) висувався ценз – мати на певну суму рухомих або нерухомих власностей (від 500 до 1000 крб.). В другому варіанті цей ценз знято. Характерно, що становий поділ громадян “Конституція” не передбачала, хоч існування багатих і бідних вважалося справою цілком природною. Дворянські привілеї повністю скасовувалися [74, с.112].

Досить радикальні положення містив розділ “Про становище, особисті права і обов’язки росіян” в обох варіантах “Конституції”. “Всі росіяни, – зазначено в ній, – рівні перед лицем закону”. Кожен росіянин повинен коритися законам. “Кріпосницький стан і рабство скасовуються”, – проголошувала “Конституція” [42, с.49].

Статті “Конституції” скасовували поділ росіян на благородних і простолюдинів. Проголошувалася свобода громадян усно і друком висловлювати свої думки, займатися промислами й торгівлею. Гарантувалася особиста недоторканість громадян. Право власності на речі вважалося священним і непорушним. Непорушною також залишалася приватна власність поміщиків і церкви на землю. Власністю селян залишалися лише їх будинки з городами, худобою і знаряддями. Військові поселення знищувалися беззастережно і негайно. Назви “однودворці”, “міщани”, “дворяни”, “іменні громадяни” замінювалися на єдину – громадяни або просто “росіяни”. Поділ урядовців на 14 класів скасовувався. Ліквідовувалися цехи і гільдії, що гальмували розвиток промисловості й торгівлі [42, с.49].

Другий варіант “Конституції” містив ряд додаткових розділів та положень. Розділи “Про Росію” і “Про внутрішній устрій волосний і повітовий” передбачали федеративний принцип (але не за національною ознакою) адміністративного поділу Росії на 13 держав, 2 області й 569 повітів, які складалися з волостей. Крім того, в судовому відношенні держави ділилися на округи, рівні тодішнім

губерніям. Громадяни кожного повіту мали обирати на один рік тисяцького. При цьому зберігався високий майновий ценз виборців-громадян від 500 до 1000 крб. Тисяцьким могла бути обрана особа, що володіла майном на суму від 30 до 60 тис. крб. Йому надавались досить широкі права в повітах. Жителі волості мали обирати волосного старшину, для якого будь-який ценз не встановлювався [42, с.50].

В ряді розділів (“Про Народне віче”, “Про Палату представників, про число і вибори представників”, “Про Думу верховну”, “Про владу, переваги Народного віча і складання законів”, “Про верховну виконавчу владу”) йшлося про загальне влаштування представницького правління в Росії зі збереженням титулу монарха.

Найвищим законодавчим органом Росії проголошувалося Народне віче, що складалося з двох палат – Верховної думи і Палати народних представників і збиралося один раз на рік.

Верховна дума спільно з імператором, якому надавалася верховна виконавча влада, укладали мир, призначали суддів вищих інстанцій, головнокомандуючих сухопутних і морських сил, корпусних командирів, начальників ескадр і верховного наглядача (інспектора) армії. Це певною мірою обмежувало владу і прерогативи імператора [42, с.50].

Палата народних представників складалася з 450 членів, які обиралися строком на 2 роки громадянами держав. Верховна дума складалася з 42 членів: по 3 від кожної держави і 2 від області. Для виборів їх встановлювався високий майновий ценз. Засідання палат мали бути публічними.

Народне віче діставало досить широкі права у виданні й скасуванні державних законів: оголошувати закони про військовий стан на випадок ворожих нашеств або повстань і амністію; розпускати правлячі збори держав і призначати нові вибори; оголошувати війну; організовувати військові сили; контролювати фінанси (податки, позики, бюджет тощо); піклуватись про промисловість, банки, шляхи сполучення, пошту, науку і мистецтво; встановлювати порядок служби в усіх галузях управління та вимагати звіту усіх частин уряду; на випадок смерті чи зречення імператора проголошувати спадкоємця; обирати правителів держав.

Проекти законів схвалювалися в обох палатах, але вони набирали силу лише після ствердження їх імператором. І тут права імператора істотно обмежувалися: якби він і заперечував, а палата вдруге більшістю голосів проект схвалила, то останній набрав силу закону. Набрив силу закону і проект, представлений імператору і не повернутий останнім в Народне віче протягом десяти днів [42, с.51].

Незважаючи на певні і досить істотні обмеження, “Конституція” М.М. Муравйова надавала значні права імператору, який оголошувався “верховним чиновником російського уряду” і зосереджував у своїх руках “всю виконавчу владу”: йому надавалося право припиняти дії законодавчої влади і спонукати до повторного розгляду законів; він – верховний начальник сухопутних і морських сил. А також земського ополчення, перед ним повинні були звітувати головні чиновники виконавчих департаментів. Імператор міг вести переговори з іноземними державами й укладати мирні трактати; призначати посланників, міністрів і консулів, чиновників; представляти Росію в зносинах з іноземними державами; оголошувати війну (лише за згодою Народного віча); призначати суддів вищих інстанцій (за порадою і згодою Верховної думи), міністрів фінансів, військового, морського, зовнішніх зносин; повинен був представляти Народному вічу відомості про стан Росії і вжиті заходи; діставав право скликати обидві палати, а Верховну думу – на випадок переговорів або суду; під час повстання всередині Росії міг вживати війська лише за дозволом Народного віча; приймати послів і уповноважених іноземних держав; наглядати за суворим виконанням громадянських законів; видавати грамоти всім чиновникам імперії про призначення; зберігати титул “його імператорська величність” [42, с.51].

Вступаючи на престол, імператор виголошував Народному вічу присягу: “Я клянуся урочисто, що буду вірно виконувати обов’язки імператора Російського і віддам усі свої сили на збереження і захист цього конституційного Статуту Росії.

На утримання імператора і його сім’ї виділялося з державного казначейства 2 млн. крб. Особи сім’ї імператора не відрізнялися від приватних осіб і не користувалися особливими правами й перевагами. Так званий царський двір

ліквідовувався, але імператор міг мати на службі осіб, які позбавлялися прав громадянства як слуги і утримувалися імператором за рахунок виділених йому сум. Імператор позбавлявся права залишати межі країни, а тому виїзд означав зречення.

В розділах XI-XIII детально розроблено питання про законодавчу, виконавчу й судову владу в державах федерації. Законодавча влада в кожній державі вручалася правлячим зборам, що складалися з Палати виборних і Державної думи. Члени Палати виборних обиралися громадянами на один рік (один на 4 роки. Але при цьому щороку переобиралася $\frac{1}{4}$ її членів. Для членів думи встановлювався досить високий майновий ценз (від 15 до 30 тис. крб.). Засідання обох палат мали бути відкритими [42, с.52].

Правлячі збори дістали право приймати постанови щодо внутрішнього управління держав. Установлювати адміністративний поділ, вибори народних представників і податки народних представників і податки, відкривати громадські заклади, школи і т.п., утримувати в порядку шляхи сполучення, звертатися до Народного віча з пропозиціями про скликання Народних зборів для зміни “конституційного Статуту”. Народне віче федерації мало право розпускати правлячі збори держав, якби вони переходили межі своєї влади, і призначити нові вибори. Це – форма певного контролю вищого законодавчого органу федерації над правлячими зборами держав [67, с.56].

Виконавча влада в державах вручалася державному правителю, його наміснику і раді. Для обрання правителем встановлювався досить високий майновий ценз (30-60 тис. крб.). Правителів держав за пропозицією правлячих зборів обирало Народне віче на 3 роки, а затверджував вибори імператор. Цим самим і виконавча влада в державах підпорядковувалася контролю з боку вищого законодавчого органу федерації. В межах держав правитель мав досить широкі права і повноваження в усіх галузях управління, господарського і політичного життя. Проте вони значною мірою обмежувалися прерогативами правлячих зборів – Палати представників і Державної думи [67, с.56].

На “Конституції М.М. Муравйова позначилась дворянська обмеженість: проголошувалась конституційна монархія з досить широкими правами імператора, високий майновий ценз для громадян (виборців і виборних осіб), збереження поміщицького звільнення селян.

М.М. Муравйов, при створенні “Конституції”, мав намір поширити велику кількість примірників її між усіма станами людей і, піднявши повстання у військах, обнародувати “Конституцію”; в усіх губерніях і областях приступити до обрання тисяцьких, суддів, місцевих правлінь, створення обласних палат, а на випадок повної перемоги і Народного віча. Однак М.М. Муравйов не був стійким і послідовним монархістом. Колишнє захоплення республікою залишило в його поглядах глибокий слід. Про це свідчить четверта частина його плану: “Якби й тоді імператорська фамілія не прийняла “Конституції”, то як крайній засіб я передбачав вигнання її і пропозицію республіканського правління”. Це відверте визнання зближувало позиції, що в товаристві М.М. Муравйов і П.І. Пестель [4, с.173].

Однак, незважаючи на досить значні вади, “Конституція ”М.М. Муравйова залишається прогресивним твором, який містив вимогу істотного обмеження самодержавства, введення представницького законодавства, ліквідацію кріпосного права, запровадження громадянства, знищення станів, цехів і гільдій, забезпечення буржуазної рівності і свобод. Все це – прогресивні починання, спрямовані на підриг самодержавно-кріпосницького ладу, що гальмував розвиток капіталізму в Росії.

Незакінчений проект “Конституції” М.М. Муравйова (перший варіант) хоч і був схвалений Північним товариством восени 1822 р., але став предметом обговорення членів Північної думи і послужив прологом “Маніфесту до російського народу”, складеного революціонерами напередодні повстання 14 грудня 1825 р. [58, с.19].

Слід, проте, зауважити, що проект “Конституції” не був прийнятий членами Північного товариства. Окремі його учасники називали проект утопічним і практично нездійсненним. Член Північної думи С.П. Трубецькой сумнівався в

правильності положення про високий майновий ценз при виборах тисяцьких у повітах, вважав несправедливими нерівність прав при визначенні громадянства, перевагу багатих над бідними у виборчій системі. Заперечення в нього викликало і вирішення аграрного питання, зокрема відшкодування селян поміщикам за переходи, безумовна ліквідація кріпосництва. “А на перший випадок визволення треба влаштувати так, щоб подібних обтяжливих умов як для поміщиків, так і селян, не було”. Він вважав, що не слід утискати і обмежувати бажаючих змінити місце проживання або рід промислу. Ці зауваження мали принциповий характер і спрямовувалися проти консерватизму та обмеженості проекту “Конституції” М.М. Муравйова [67, с.58].

В кінці 1822 р. С.Г. Волконський, який саме тоді перебував у Петербурзі, одержав від М.М. Муравйова конспіративне доручення – відправити П.І. Пестелю проект “Конституції”, щоб з’ясувати ставлення до нього Південного товариства. І ось доручення виконано: проект “Конституції” доставлено на Україну і розглянуто П.І. Пестелем та багатьма іншими діячами Південного товариства. Він викликав бурхливу реакцію по республіканському настроєних діячів, для яких конституційна монархія була пройденим етапом. П.І. Пестель і його товариші піддали гострій критиці “Конституцію” М.М. Муравйова. В лютому 1823 р. П.І. Пестель надіслав М.М. Муравйову розгорнуту записку, де підсумовував критичні думки про “Конституцію” членів Південного товариства, пропонував “головні риси” своїх конституційних начерків. П.І. Пестель і пізніше неодноразово повертався до критики проекту “Конституції” М.М. Муравйова [58, с.14].

“Конституція” Микити Муравйова, – писав він, – більшій частині членів дуже не сподобалась, тому що здавалися пагубними дві головні її основи. У нього передбачався федеративний спосіб правління, як в сполучених областях Америки. Це було схоже на древню удільну систему й тому здавалось пагубним. Друга основа полягала в тому, що права на посади в правлінні і участь в справах громадських і державних засновувалися на багатстві, так що для заміщення посад

навіть у повітових урядах потрібне було багатство, а для вищих посад все більше й більше” [59, с.167].

Члени Південного товариства піддали проект “Конституції” М.М. Муравйова принциповій критиці. Вони мали вже можливість порівняти її основи з основами, висунутими П.І. Пестелем для майбутньої “Руської Правди” на першому з’їзді у Києві (січень 1822 р.) [62, с.100].

Таким чином, “Конституція” М.М. Муравйова не знайшла схвалення в Північному товаристві й фактично була відхилена в Південному, де готувався більш прогресивний і радикальний конституційний проект – “Руська Правда”.

З 1820 р. П.І. Пестель систематично працював над проектом програми, що передбачала глибокі соціально-економічні перетворення в суспільному житті Росії. Основні риси першого варіанта програми П.І. Пестель виклав у січні 1822 р. на першому з’їзді Південного товариства, а потім представив письмового у січні 1823 р. на другому з’їзді, який в основному всієї організації. Другий удосконалений її варіант, що дістав загальну назву “Руська Правда”, відноситься до 1824 р.

Повна назва створеного документа розкриває його основне призначення й суть: “Руська правда, або Заповітна державна грамота великого народу російського, яка служить заповітом для удосконалення державного устрою Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для Тимчасового верховного правління”. “Руська Правда” як визначна пам’ятка революційного світогляду декабристів виникла в ході розвитку таємного товариства, на ґрунті суспільного життя Росії, враховувала досягнення передової світової суспільної думки і мала на меті не лише спрямувати боротьбу прогресивних сил проти старого ладу, а й теоретично сформулювати засади майбутнього ладу, який створить революція в Росії.

Необхідність докорінної перебудови суспільних відносин в Росії П.І. Пестель висловив у розділі “Вступ. Основні поняття”. Спираючись на закони природного права, він висунув тезу рівності людей в суспільстві, що зумовлюється існуванням “спільних і однакових властивостей природи людини”. Разом з тим П.І. Пестель вважав, що в громадянському суспільстві неминучий

поділ людей на дві частини: керуючих і підвладних, а звідси й певна різниця їх прав і обов'язків [59, с.159].

В “Руській Правді” аргументуються необхідність глибоких суспільних перетворень в Росії і видання нових законів. Держава повинна знаходитися “під владою і управлінням законів, а не особистих примх володарів”.

П.І. Пестель вважав, що докорінні суспільні перетворення в Росії неможливо здійснити раптово. Для цього потрібні численні й тривалі підготовчі заходи, інакше виникнуть страхітливі бідкування, повернуться самовладдя і беззаконня. Після революції їх проведення аж до скликання представницького Собору повинно бути доручене Тимчасовому верховному правлінню. Передача повноти влади Тимчасовому верховному правлінню – одна з найрадикальніших революційних думок П.І. Пестеля [59, с.159].

Нарешті, визначається головна мета і завдання “Руської Правди”. “Руська Правда”, – зазначено в документі, – є тому верховною всеросійською грамотою, яка визначає всі зміни, що повинні відбутися в державі..., початкові основи, що повинні служити керівництвом при запровадженні нового державного порядку і складанні нового державного положення” [59, с.160]. Вона вважалась наказом, або керівництвом Тимчасовому верховному правлінню для його практичних дій, а також водночас і оголошенням народів від чого він звільнений і чого в майбутньому може чекати.

У “Вступі” перелічено всі десять розділів “Руської Правди”, частина яких так і не була закінчена П.І. Пестелем. Але завдяки переліку ми маємо відомості про весь задум революціонера щодо устрою Росії після перемоги революції.

В першому розділі “Про земельний простір держави” йдеться про важливість визначення кордонів Росії, населеної численними народностями. П.І. Пестель вважав, що Тимчасовому верховному правлінню необхідно в першу чергу дбати про “благоденство у великих володіннях”, зміцнення державної безпеки для всіх народів країни, а кордони її повинні цьому сприяти.

Прагнення народів Росії до незалежності в “Руській Правді” назване “правом народності”, а Росії як великої держави до встановлення міцних кордонів та об’єднання сил народів .

На думку П.І. Пестеля, народи Російської імперії (винятком Польщі) за рівнем свого розвитку не готові до самостійного існування, а тому повинні навіки відмовитися від нього і жити разом в одній державі”. При розв’язанні національного питання він, як прихильник централізованої могутньої держави, вважав доцільнішим не відокремлення народів, а об’єднання їх з російським народом.

Адміністративний устрій Росії суворо централізувався. Її територія складалася з 10 областей і трьох уділів. Губернії і уділи поділялися на повіти, а останні – на волості.

Особливого значення надавалося впорядкуванню волосного поділу, який узгоджувався з розв’язанням земельного питання: кожний громадянин після революції мав одержати не лише політичні права, а й земельний наділ в одній з волостей для власного утримання.

В другому розділі – “Про племена, що населяють Росію” викладено принципи вирішення національного питання. Все населення Росії поділяється на три розряди: “корінний народ російський”, “племена, до Росії приєднані”, “іноземці, що проживають в Росії”. П.І. Пестель доводить необхідність тісного політичного зв’язку всіх частин держави, запровадження однакових законів і єдиного способу управління на всьому її просторі. Нові справедливі закони повинні виховувати народи, їх звичаї, побут і освіту, доводити перевагу спільності життя в одній могутній державі [59, с.162].

Важливе місце в “Руській Правді” займає розділ третій – про стани, що в Росії існують”. П.І. Пестель вказує на 12 станів: духовенство, дворянство, купецтво, міщанство, державні селяни, вільні землероби, військові поселенці, солдатські діти, дворянські селяни, дворові люди, заводські селяни і монастирські селяни. “Руська Правда” вважає такий поділ людей несправедливим, бо він

викликає між станами незгоди й суперечності, відособлює групи, що “вічно між собою ворогують” [63, с.230].

Далі висловлюється думка, що, внаслідок соціальної революції в Росії, всі люди дістануть однакові права і обов’язки, здобудуть рівність перед законом. Після знищення станів населення держави складатиме один громадянський стан. Духовенство ліквідовувалося як привілейований стан, а служителі культу перетворювались в громадян, на яких, крім церковної служби, покладалися обов’язки – надання людям медичної допомоги і поширення освіти. Разом з тим П.І. Пестель піддав гострому осудові аморальність, розбещеність і зловживання духовенства.

“Руська Правда” сміливо ставила питання про скасування кріпацтва й привілеїв дворянського стану. Дворянство володіло кріпаками і землею, не платило податків, не підлягало тілесному покаранню, рекрутському набору, вважалось благородним станом, який займав панівне становище в державі, стояв над іншими станами, користувався всілякими перевагами і привілеями. П.І. Пестель рішуче засуджує кріпосне право й виступає за його негайне скасування [59, с.163].

Досить оригінально вирішувалася доля солдатських дітей, які навчалися у так званих військово-сирітських відділеннях. Останні перетворилися в педагогічні інститути, бо в Росії відчувалася велика потреба в освіті й вчителів. Замість тяжкої 15-річної солдатської служби перед солдатськими дітьми відкривалася перспектива стати благородними сіячами знань і освіти серед простого народу.

Радикально вирішувалося “Руською Правдою” селянське питання. Дворянські, державні, удільні, дворові та інші кріпосні селяни оголошувалися вільними безумовно і назавжди. Їм надавалися громадянські права і земельні ділянки у волостях, де проживали.

В четвертому розділі, названому “Про народ в політичному відношенні”, російському народові гарантується громадянська свобода, політичні права, матеріальне забезпечення. Знову підтверджується гостра необхідність ліквідації поділу народу на стани. Уряд повинен законодавчим порядком сприяти

зростанню народного багатства і розвиткові промисловості, а не розподіляти й закріплювати людей силоміць по її галузях. Цим узаконювалися вільне підприємництво і наймана праця [59, с.164].

У “Руській Правді” розроблене і аграрне питання. П.І. Пестель доходить висновку, що земля мусить бути суспільною власністю. Цим рішуче заперечувалося право власності виключно поміщиків на земельні багатства, натомість висувалася ідея націоналізації землі, відбирання землі у приватних власників і передачі її в громадський земельний фонд для забезпечення населення ділянками встановленого розміру як прожитковим мінімумом.

Проте П.І. Пестель залишався людиною свого часу. Намагаючись не порушувати законів буржуазного ладу, він вважав за необхідне зберегти приватну власність на землю. Земля кожної волості поділялася на дві рівні частини: суспільну і приватну. Суспільна земля призначалася для забезпечення необхідним прожитковим мінімумом усіх громадян без винятку і належала всім і кожному. Приватна земля, що належала казні або приватним особам, повинна служити для створення “достатку”. Суспільна земля переділяється між членами волості щороку [59, с.165].

У п'ятому і останньому з десяти розділів “Руської Правди”, до нас під назвою “Про народ в громадянському відношенні”, П.І. Пестель знову повертається до розробки положень про громадянські права і свободи, якими повинен користуватися народ Росії після здійснення революції [59, с.166].

“Руська Правда” – найвизначніший революційний документ дворянського періоду визвольного руху в Росії. Вона сконцентрувала ідеологію і програму декабристів, стала політичною платформою Південного товариства й знайшла підтримку серед багатьох діячів Північного товариства.

У січні 1823 р. в Києві зібралися на другий з'їзд керівники Південного товариства: П.І. Пестель, С.Г. Волконський, О.П. Юшневський, В.Л. Давидов і С.І. Муравйов-Апостол. В роботі з'їзду взяв участь колишній офіцер Семенівського полку, підпоручик М.П. Бестужев-Рюмін, якого рекомендував

прийняти в товариство С.І. Муравйов-Апостол. П.І. Пестель урочисто відкрив засідання і головував на з'їзді. З'їзд розглянув і ухвалив ряд важливих рішень.

Учасники з'їзду обговорили й план майбутньої революції. П.І. Пестель наполягав на хорошій підготовці самого повстання й висунув три умови, яких потрібно було дотримуватися: детально вирішити питання про новий “спосіб правління”; максимально збільшити персональний склад товариства, щоб підготувати до революції суспільну думку; революцію провести в Петербурзі, де зосереджено органи влади і управління. В Петербурзі передбачалося підняти повстання військ гвардії і флоту, знищити царя, відправити на заслання осіб імператорської фамілії й через Сенат обнародувати конституцію, доручивши введення її Тимчасовому верховному правлінню.

Більшість учасників з'їзду виступила за фізичне знищення царя. Для цього мав бути сформований спеціальний загін відважних людей. Тоді перший етап дій сприяв би розгортанню революції. Однак П.І. Пестель зважив на відсутність однастайності в питанні про царевбивство й переніс його остаточне вирішення на майбутнє.

Одночасно зі схваленням конституції Південне товариство виробило і конкретний план революції. Висувалося два варіанти: гвардійський військовий переворот у Петербурзі і відкрите повстання військ 3-го корпусу на Україні. П.І. Пестель погодився, щоб і це питання було вирішене остаточно в майбутньому.

На з'їзді постало питання про союзників. М.П. Бестужев-Рюмін запропонував об'єднання з революційними силами Польщі, що й було прийнято. Йому доручалося почати переговори й обіцяти незалежність Польщі, але при цьому Патріотичне товариство мусило суворо дотримуватися вимог програми й тактики, прийнятих з'їздом. Російські революціонери цілком слушно вважали несправедливим позбавлення Польщею незалежності [14, с.14].

Важливим рішенням з'їзду стало створення в Південному товаристві, крім центральної Тульчинської, ще Васильківської (на чолі С.І. Муравйовим-Апостолом і Бестужевим-Рюмінім) і Кам'янської (на чолі з Волконським і

В.Л. Давидовим) управ. Всі три управи підпорядковувалися “Тульчинській управі” [4, с.155].

Прийняття усіх цих рішень відразу ж поставило на порядок денний необхідність досягнення єдності програми дій Північного і Південного товариств. Учасники з'їзду вирішили не чекати сприятливих умов для збройного виступу, а створювати такі умови.[69,с.104].

За дорученням Директорії Південного товариства В.Л. Давидов в лютому 1823 р. поїхав у Петербург з досить важливою місією: дізнатися про стан справ і вести переговори з Північним товариством про об'єднання дій на основі спільної програми. Давидов повіз письмові зауваження П.І. Пестеля на “Конституцію” М.М. Муравйова і зошит з основними положеннями конституційного проекту, щойно прийнятого з'їздом Південного товариства у Києві [64, с.411].

В цей час у Південному товаристві вже намітився новий радикальний напрямок, що йшов на зміну поміркованому М.М. Муравйовим та М.І. Тургенєвим. Радикальний напрямок спочатку очолив гвардійський офіцер І.І. Пущин, один з фундаторів Північного товариства. Протягом 1823 р. Пущин перебував у Петербурзі й активно займався справами таємного товариства, діяв у контакті з Є.П. Оболенським. Саме тоді Пущин прийняв до Товариства відставного поручика громадського діяча і поета К.Ф. Рилєєва, який служив у Петербурзькій палаті Кримінального суду, виступаючи там на захист скривджених.

Кіндрат Федорович Рилєєв (1795-1826 рр.) – відомий російський поет. Закінчивши кадетський корпус у Петербурзі, він служив у російській армії, брав участь у визвольному поході в Європу. Кілька років К.Ф. Рилєєв служив на Слобідській Україні, бував у Харкові, Києві та інших містах.

24 листопада 1823 р. в м .Кам'янці Звенигородського повіту на Київщині зібралися на нараду керівники Південного товариства: П.І. Пестель, С.Г. Волконський, С.І. Муравйов-Апостол, М.П. Бестужев-Рюмін і В.Л. Давидов для обговорення програми і уточнення дій.[55, с.199].

Після наради в Кам'янці В.Л. Давидов і С.Г. Волконський виїхали до Петербурга як представники Директорії Південного товариства [54, с.26].

У березні 1824 р. П.І. Пестель приїхав до Петербурга, маючи найширші повноваження для укладення угоди про Об'єднання Південного товариства з Північним [56, с.223]. Представники Півдня повідомили П.І. Пестеля в деталях про обстановку на Півночі, і він вирішив вести переговори не лише з директорами Думи, а й з К.Ф. Рилєєвим. Існували значні незгоди в переговорах з лідерами Південного товариства, але Пестелю вдалося домогтись істотного успіху. Загалом П.І. Пестелю вдалося не лише виявити новий політичний напрям у Північному товаристві, а й домогтись посилення республіканських позицій, здобути чимало прихильників рішучих дій, домовитися про форми практичних зв'язків і співробітництва товариства, здійснення координації і взаємодопомоги товариств на випадок повстання.

Братів Борисових не залишала думка утворити нове товариство. У 1823 р. вони познайомилися з учасниками визвольного руху, колишнім студентом Варшавського університету Ю.К. Люблінським. Усіх їх захопила прогресивна ідея визволення і єднання слов'янських народів у федерацію республік. П.І. Борисов запропонував утворити таємне товариство, метою якого був би “віддалений і здійснений без великих потрясінь державний переворот”.

Так було покладено початок новому таємному Слов'янському союзові або Товариству об'єднаних слов'ян [57, с.171].

Для досягнення поставленої мети члени товариства передбачали діяти силою зброї і висувати досить радикальні завдання: знищення кріпосного рабства, ліквідацію різниці станів, усунення самодержавства і тиранії. “Правила рішуче вимагали шанувати науки, мистецтво і ремесла; терпіти усі віросповідання і звичаї інших народів. Важливе місце посідала ідея створення слов'янської федерації.

Товариство об'єднаних слов'ян шукало шляхів для досягнення наміченої мети. Однак благородна і водночас віддалена перспектива визволення й об'єднання слов'янських народів не задовольняла його учасників, для яких

важливо було спочатку в Росії ліквідувати кріпосне право та замінити самодержавну монархію республікою.

У березні 1825 р. відбувся з'їзд членів Товариства об'єднаних слов'ян у місті Черняхіві, де було схвалено статут, визначено членські внески, а також обрано президентом товариства П.І. Борисова, заступником П.Ф. Громницького, секретарем І.І. Іванова.

Влітку 1825 р. 3-й корпус 2-ї армії зібрався на маневри в табір під містечком Ліщином. В цей час відбулася зустріч представників Північного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян, а згодом і їх організаційне об'єднання. 30 серпня почалися переговори С.І. Муравйова-Апостола і М.П. Бестужева-Рюміна, які представляли Південне товариство, з П.І. Борисовим, П.Ф. Громницьким і О.І. Тютчевим. Вони взаємно інформували про мету товариств, і відразу постало питання про злиття Товариства об'єднаних слов'ян з Південним товариством за умовою визнання програми – “Руської Правди”. Під час наступних нарад на початку вересня 1825 р. члени Товариства об'єднаних слов'ян ознайомилися з програмою й тактикою Північного та Південного товариства.

Товариство об'єднаних слов'ян перетворилось в окрему управу Південного товариства. Ця управа підпорядковувалася Васильківській управі в оперативно-тактичному відношенні [7, с.123].

Отже, п'ятирічний період (1821-1825) напруженої діяльності дворянських революціонерів дав чимало позитивних наслідків. За цей час організаційно оформилися Північне й Південне товариства, до яких влилися десятки й сотні передових офіцерів Росії. Боротьба за об'єднання Північного товариств закінчилася угодою про спільні дії та рішення про дальшу роботу над програмою визвольного руху. Найрадикальніші сили на півночі очолив К.Ф. Рилєєв. На півдні П.І. Пестель відстоював республіканські ідеї і домогся їх широкого визнання. Важливим успіхом Південного товариства стало укладення бойового союзу з Патріотичним товариством. Злиття Товариства об'єднаних слов'ян з Південним товариством примножувало сили й сприяло піднесення бойового духу дворянських революціонерів напередодні повстання й суворих випробувань.

РОЗДІЛ 4.

ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД ВІДКРИТОГО ПРОТИСТОЯННЯ З ВЛАДОЮ

Дворянські революціонери Північного і Південного товариств у відповідності з угодою про спільні дії, укладеною в 1824 р., готували військове повстання, початок якого призначався на літо 1826 р. До цього часу передбачалось виробити й прийняти спільну узгоджену програму. Над нею посилено працювали М.М. Муравйов і П.І. Пестель. Мала проведена агітаційна робота серед солдатів гвардійських і армійських військових частин, які повинні взяти участь в перевороті. Передбачалось значне зростання таємних товариств та досягнення безумовної погодженості їх практичних дій під час військового повстання, на підготовку якого виділявся досить значний час – 2 роки [64, с.412].

П.І. Пестель висунув план здійснення соціальної революції в Росії при таких неодмінних умовах: вирішити в деталях, який новий спосіб правління товариство бажає ввести; збільшити число членів товариства до такої кількості, коли можна було б перетворити переконання членів товариства в суспільну думку, а їх наміри зробити загальним бажанням; переворот здійснили в Петербурзі, де зосереджувалися все управління і влада, з розрахунком, що армія і місцеві прогресивні сили в губерніях визнають підтримують революції [76, с.191].

В Петербурзі повинні були повстати гвардія і флот. Товариство мусило очолити повстання, арештувати й відправити за кордон осіб царської фамілії, скликати Сенат і через нього обнародувати новий “порядок речей”, введення якого б доручалося Тимчасовому верховному правлінню, або скликаному через Сенат Собору народних депутатів, що схвалив би “Конституцію”. Якби народні депутати обрали монархічне правління, то Тимчасове верховне правління взяло б на себе роль регентства. З таким планом були згодні Північне і Південне товариства. Суперечки викликало лише питання про спосіб ведення нового порядку :через Тимчасове верховне правління чи Собор народних депутатів. [64, с.342].

Існував і другий план: військовий переворот розпочати під час огляду Олександром І військ 3-го піхотного корпусу на Україні влітку 1826 р. Передбачалося вбити царя і опублікувати відозви до військ та народу. Потім 3-й корпус мав рушити в похід на Київ і Москву, а до нього приєднуються інші війська, де існував “дух невдоволення”. В Москві революціонери вимагали б від Сенату проголошення перетворень в державі. Члени товариства на півночі і півдні повинні були сприяти розвиткові революції: військам Південного товариства доручалось зайняти Київ і там залишатися. А гвардії і флоту Північного – арештувати й вислати за межі Росії осіб царської фамілії і поставити перед Сенатом у Петербурзі такі ж вимоги [73, с.11].

Цей план раніше висувався групою активних членів Південного товариства, очолюваних С.І. Муравйовим-Апостолом і М.П. Бестужевим-Рюїним, і був відхилений на з'їзді у Києві (1825 р.). Однак план існував, а тому в 1825 р. С.П. Трубецькой, який їхав з Києва у Петербург, мав доручення Директорії Південного товариства привезти відомості, чи зможе Північне товариство на випадок виступу 3-го піхотного корпусу підтримати революцію рішучими діями в Петербурзі [52, с.175].

Фактично обидва плани залишалися в силі, оскільки за ними стояли прихильники. Північне й Південне товариства діяльно готувалися до повстання, вибух якого вважався неминучим [67, с.98].

Плануючи здійснення революції, таємне товариство враховувало і міжнародну обстановку, можливість дипломатичного втручання або військової інтервенції європейських монархічних держав.

Керівництво Північним товариством переходило до рук більш радикальних діячів. Вже тоді М.М. Муравйов і С.П. Трубецькой з часом все менше займалися справами товариства: перший, діставши тривалу відпустку, поїхав до свого маєтку в Нижньогородську, а потім Орловську губернії, другий – на службу до Києва.

Восени 1825 р. керівне становище в Північному товаристві зайняли К.Ф. Рилєєв і О.О. Бестужев-Марлінський, а також Є.П. Оболенський, які відзначалися радикальними поглядами й рішучістю.

До Північного товариства вступили радикально настроєні офіцери: П.Г. Каховський, О.І. Якубович, О.М. Булатов, А.Є. Розен, Д.І. Завалішин, А.П. Арбузов, М.О. Бестужев, В.К. Кюхельбекер, К.П. Торсон, О.М. Сутгоф, М.О. Панов, Д.О. Щепін-Ростовський, О.І. Одоєвський, Г.С. Батєнков, В.І. Штейнгель, М.П. Репін та ін. Вони вели агітаційну роботу серед офіцерів і солдатів лейб-гвардії Московського, Гренадерського, Ізмайловського, Фінляндського, Єгерського, Кавалергардського гвардійських полків, Гвардійського морського екіпажу [9, с.17].

12 вересня 1825 р. М.П. Бестужев-Рюмін на зборах учасників Товариства об'єднаних слов'ян оголосив, що під час маневрів 1826 р. відповідно до існуючого плану буде “розпочата революція”.

Декабристи розуміли, що царський уряд добровільно не допустить обмеження або ліквідації самодержавної влади, а поміщики – не підуть на звільнення селян від кріпосної залежності. Тому дворянські революціонери виключали можливість мирного здійснення корінних соціально-економічних і політичних перетворень в країні. Лише шляхом революції, збройного повстання можна було завоювати свободу для російського народу [65, с.99].

19 листопада 1825 р. несподівано помер Олександр I в Таганрозі. Спадкоємцем престолу вважався його брат Костянтин, який був намісником царя в Польщі й перебував у Варшаві. І хоч ще у 1823 р. Костянтин на вимогу Олександра I відмовився від своїх прав на користь брата Миколи, проте маніфест про зречення офіційно не публікувався і тримався у таємниці. До опублікування маніфесту Микола не міг претендувати на престол. Тому він 27 листопада присягнув Костянтину разом з підлеглими йому військами.

Тим часом Костянтин з одержанням 26 листопада звістки про смерть Олександра I зібрав своїх придворних і оголосив про зречення престолу, згідно даної раніше обіцянки, на користь брата Миколи.

Між Петербургом і Варшавою безперервно снували численні кур'єри з таємними пакетами. Микола не міг, а Костянтин не хотів вступати на престол. Майже три тижні тривала династична криза. Цим і скористалися дворянські революціонери, щоб здійснити військовий переворот в Росії [89, с.221].

26 листопада 1825 р. члени Північного товариства дізналися про смерть Олександра І. Настав час діяти. С.П. Трубецькой, приїхавши наступного дня з цією звісткою до К.Ф. Рилєєва, повідомив також і про присягу гвардійських військ Костянтину. Він вважав, що Північному товариству “треба приготуватися скільки можливо, щоб сприяти членам Південного товариства, якщо вони піднімуться, що дуже може статися, бо вони готові скористатися кожним випадком. Отже, перша нарада керівників Північного товариства прийняла рішення готувати повстання й виступити спільно з Південним товариством. З цього часу відбувалися щоденні наради членів Північного товариства [96, с.66].

На одній з таких нарад у квартирі Є.П. Оболенського було прийнято рішення про здійснення перевороту, і С.П. Трубецького обрано на цей час диктатором. Проте С.П. Трубецькой і після його обрання диктатором не проявляв активності в організації сил для повстання. Фактичними керівниками залишилися К.Ф. Рилєєв і Є.П. Оболенський. Штабом підготовки повстання стала квартира Рилєєва, а він сам – душею всієї задуманої справи [47, с.65].

Тоді ж С.П. Трубецькой виклав К.Ф. Рилєєву і Є.П. Оболенському план практичного виконання намірів товариства. Передбачалося зібрати гвардійські полки й вимагати прибуття в столицю цесаревича Костянтина. Коли ж буде оголошено, що цесаревич не прийняв присяги, то передбачалося повсталі полки вести до Сенату і від загальних зборів вимагати видання маніфесту, де б всенародно було оголошено, що депутатські збори приймуть законоположення про управління державою на майбутнє. Маніфестом передбачалось оголосити також про надання рівних громадянських прав усім станам, зменшення строку служби солдатам і призначення тимчасового правління з 2-3 осіб від Державної ради, закриття Сенату до рішення депутатських зборів і припинення будь-якої законодавчої діяльності. Маніфест в той же день розіслати на місцях, а полки

тримати зібраними в бойовій готовності аж до проведення депутатських зборів. Пропонувалось ввести до тимчасового правління членів Державної ради М.С. Мордвінова і М.М. Сперанського.

В складанні тексту Маніфесту до російського народу брали участь С.П. Трубецькой, К.Ф. Рилєєв, В.І. Штейнгель та ін. Цей документ мав посісти в плані перевороту як його безпосередня політична програма.

Перші 15 пунктів Маніфесту до російського народу передбачали оголошення важливих соціально-економічних реформ: знищення колишнього правління; утворення тимчасового до встановлення виборними постійного правління; свободу друку й скасування цензури; вільне відправлення богослужіння усіма вірами; знищення права власності, що поширювалося на людей; рівність усіх станів перед законом, ліквідацію військових судів і судових комісій, справи яких надходять до громадянських судів. Надавалось рівне право дворянам, купцям, міщанам, селянам вступати на військову і цивільну службу, в духовне звання, торгувати, продавати всякого роду власність, а саме: землі, будинки в селах і містах, скасовувались подушні податі і недоїмки по них, знищувались подушні податі і недоїмки по них, знищувались монополії на сіль, продаж гарячого вина тощо. Запроваджувалось вільне винокуріння і добування солі. Знищувались військові поселення. Скорочувався строк військової служби для солдатів і військова повинність урівнювалась між усіма станами. Вводилась гласність судів і виборність присяжних засідателів в кримінальних і цивільних справах [81, с.70].

Планом повстання передбачалось, що К.Ф. Рилєєв та І.І. Пущин, який приїхав з Москви, силою військ примусять Сенат прийняти й опублікувати Маніфест. На Гвардійський морський екіпаж і особисто О.І. Якубовича покладалося захоплення Зимового палацу, арешт царської фамілії та Державної ради. П.Г. Каховський 13 грудня отримав від Рилєєва доручення вбити Миколу І, який напередодні підписав маніфест про вступ на престол. Повсталі війська одержували завдання оволодіти Петропавловською фортецею і будинком Сенату [74, 231].

Микола І був ще 12 грудня попереджений офіцером-зрадником Я.І. Ростовцевим про змову і намір виступити в день присяги – 14 грудня 1825 р. Декабристи невдовзі дізналися про розкриття їх плану. Вони прийняли остаточне рішення про початок повстання.

Повстання спочатку спалахнуло в Московському піхотному полку, унтер-офіцери й солдати якого були підготовлені до виступу офіцерами-декабристами. Під час влаштування церемонії прийняття присяги новому царю членам Товариства палкими промовами вдалося підняти збройне повстання.

О 10-й годині ранку по Гороховому проспекту під барабанний бій прямувала його колона – близько 800 солдатів у повному озброєнні, з бойовими патронами і прапорами. Потім вона вийшла на Адміралтейську площу і повернула до Сенату. Об 11-й годині солдати Московського піхотного полку вишикувалися в бойове каре на Петровській площі біля пам'ятника Петру І. Незабаром до них приєдналися 1250 солдатів Гренадерського полку на чолі з членами товариства О.М. Сутгофом і М.О. Пановим. Прибувши до Гвардійського морського екіпажу, Микола Олександрович Бестужев повідомив морякам про виступ Московського піхотного полку. Разом з братом Петром і А.П. Арбузовим М.О. Бестужеву вдалося привести на Петровську площу 1100 озброєних моряків. Брати Бестужеви своєю рішучістю підняли найбільшу кількість військ – близько 2 тис. солдатів. На площі в бойовому порядку вишикувалися понад 3 тис. солдатів, яких очолювали більше 30 офіцерів-декабристів [74, 232].

Микола І, приїхавши на місце подій разом з братом Михайлом, генералами О.Ф. Орловим, М.А. Милорадовичем, І.О. Сухозанетом та ін., відразу ж розпочав збирати віддані йому війська для придушення повстання. За царським наказом на Петропавловську площу відряджалися довірені особи, щоб умовити повстанців розійтися. М.А. Милорадович (Петербурзький генерал-губернатор) був смертельно поранений П.Г. Каховським. Командира Гренадерського полку М.К. Стюрлера, який умовляв солдатів повернутися в казарми, застрелив П.Г. Каховський.

Повсталі прогнали з площі петербурзького митрополита Євгенія Серафима і київського митрополита Євгенія, які наблизилися до каре.

Ряд заходів повстанці не здійснили. Зокрема вони не оволоділи Петропавловською фортецею і Зимовим палацом, не арештували членів царської фамілії: помічник диктатора О.І. Якубович проявив нерішучість і не виконав цього доручення. Другий помічник О.М. Булатов до військ не з'явився. Він мав намір, але так і не зважився вбити царя Миколу I. Не виконав такого доручення і П.Г. Каховський. В ході самого повстання проявлялась стихійність й неорганізованість. Його керівники не дали наказу повстанцям наступати на урядові війська. Висувалась пропозиція повсталим військам відступати в Новгородське військове поселення, але чіткої домовленості з приводу цього не було. Декабристи розраховували лише на успіх справи [74, 234].

Від умовляння новий цар перейшов до каральних дій: він двічі посилав проти повстанців кінноту – кавалергардів, атаки яких були відбиті багнетами і вогнем з рушниць.

З деяких полків на Петровську площу приходили солдати, які просили повстанців триматися до вечора, коли до них приєднаються нові сили. Приходила навіть депутація від юних вихованців морського і 1-го Кадетського корпусів, які просили у М.О. Бестужева дозволу стати в ряди повстанців. Зворушений М.О. Бестужев все ж не дозволив дітям ризикувати життям і подякував їм за благородний намір.

В другій половині дня 14 грудня напруження на Петровській площі та в навколишньому районі дійшло до крайніх меж. Навколо повстанців з'явилося кільце урядових військ. Відсутність військового керівника повстання стала особливо відчутною. К.Ф. Рилєєв негайно поїхав шукати С.П. Трубецького і на площу вже повернутися не зміг. Керівництво військами зрештою прийняв на себе Є.П. Оболенський, а його фактичними помічниками стали І.І. Пущин та О.О. Бестужев-Марлінський. Однак і вони, сумніваючись в успіху справи, не зважилися на рішучий крок – дати солдатам команду про наступ на царський штаб і Зимовий палац, навіть не атакували наведені на них гармати.

Понад три тисячі повстанців опинилися в кільці 12-тисячного урядового війська. Але цар вагався, бо рішучі дії могли викликати повстання багатотисячної юрби “черні”, яка тісним кільцем оточувала імператорські полки [96, с.61].

Микола I і його прибічники розуміли, що даліше прогаяння небезпечне: з настанням ночі до повстанців могли приєднатися інші частини, які почнуть діяти спільно з населенням. Зрештою цар наказав стріляти з гармат картечними зарядами в повстанців і юрби людей, що їх оточували. На гарматні постріли повстанці відповіли кількома залпами з рушниць по царських військах. Але цей опір тривав недовго. Після другого залпу гармат повстанці почали відходити з Петровської площі вздовж набережної Неви, а деякі роти – переходити річку по льоду в напрямку Васильєвського острова. Спроби офіцерів-декабристів припинити відступ й організувати відсіч успіху не мали: повстанці рятувалися втечею від картечі й царської кінноти, що кинулася їм переслідувати. Близько 300 повстанців-солдатів і жителів міста стали жертвами обстрілу з гармат. Лише на Петровській площі в ніч на 15 грудня було підібрано не менше 80 трупів. Урядові війська в сутичках втратили 4 убитими й 31 пораненими [74, 239].

Перший організований революційний виступ проти самодержавства в столиці Російської імперії царизм придушив силою зброї на очах десятків тисяч населення, бідніша частина якого співчувала справі декабристів й бажала їм перемоги. Площі й вулиці Петербурга були політі кров’ю борців за свободу.

Через два тижні після виступу і поразки військ на Петровській площі вибухнуло військове повстання на Петровській площі вибухнуло військове повстання на Україні, підготовлене Південним товариством. Готуючи повстання 14 грудня 1825 р., Південне товариство дбало про те, щоб одержати підтримку Московської управи, а також Південного товариства, яке мало під своїм впливом досить значні військові сили 2-ї армії. 13 грудня в Москву був відряджений корнет Кавалергардського полку П.М. Свистунов з листом С.П. Трубецького до генерал-майора М.Ф. Орлова, якому пропонувалось приїхати й взяти участь в повстанні і дальших революційних перетвореннях Росії. Крім того, Свистунов мав доручення особисто зустрітися з членом товариства С.М. Семеновим, який

служив у канцелярії московського військового генерал-губернатора, інформувати про наміри Північного товариства й передати завдання Московській управі. Незалежно від цього І.І. Пущин за два дні до повстання в листі повідомив Семенова про намір Північного товариства скористатися обставинами для відкритого повстання та просив інформувати про це М.Ф. Орлова. П.М. Свистунов не зміг виконати доручення, а лист І.І. Пущина адресат отримав уже після невдачі повстання в Петербурзі [74, 241].

Особлива увага приділялась військам Півдня. С.П. Трубецькой в листі до С.І. Муравйова-Апостола повідомив про підготовку Північного товариства до повстання і всі події, що напередодні відбувалися в столиці.

На Україну 13 грудня поїхав з цим листом прапорщик І.І. Муравйов-Апостол, призначений на службу в 2-гу армію, С.П. Трубецькой доручив йому заїхати в Москву і передати другого листа М.Ф. Орлову з запрошенням прибути в Петербург. І.І. Муравйов-Апостол повинен був також повідомити Південне товариство про плани Північного товариства. По дорозі до Москви він дізнався про події 14 грудня в Петербурзі, спалив листа до Орлова і негайно помчав до своїх братів Матвія і Сергія у Васильків [61, 32].

Таким чином, обидва посланці Північного товариства виїхали з столиці надто пізно і виконати завдання не змогли.

На Україні, внаслідок доносів, царському урядові вдалося розгромити Тульчинську управу і значно ослабити Директорію Південного товариства. До Тульчина був командирований генерал-ад'ютант О.І. Чернишов для арешту П.І. Пестеля, а також вилучення “Руської Правди”. А 13 грудня 1825 р. П.І. Пестеля було заарештовано в Тульчині. Слідом за керівником Південного товариства арештовано О.П. Юшневського, О.П. Барятинського, братів Крюкових, М.І. Лорера та ін. [9, с.332].

Як і слід було чекати, організацію повстання взяв на себе підполковник С.І. Муравйов-Апостол, який командував батальйоном в Чернігівському піхотному полку (9-ї піхотної дивізії), користувався повагою солдатів та авторитетом серед офіцерів. До району діяльності Васильківської та Слов'янської

управ південного товариства входили війська 3-го піхотного корпусу, розквартировані у Волинській, Київській та Полтавській губерніях: 3-тя гусарська дивізія; 7-а піхотна дивізія; 8-а піхотна дивізія; 9-та піхотна дивізія. З них лише 7-а піхотна дивізія знаходилася на Лівобережжі. Щоб виклопотати М.П. Бестужеву-Рюміну дозвіл для поїздки в столицю, С.І. Муравйов-Апостол 24 грудня 1825 р. поїхав до Житомира в штаб 3-го піхотного корпусу і звідти мав намір відвідати полки, де служили члени товариства і готувалися до повстання. 25 грудня вони дізналися про поразку повстання в Петербурзі, але це не похитнуло рішення про виступ на півдні. С.І. та М.І. Муравйови-Апостоли, повертаючись з Житомира, заїхали спочатку в м.Троянов до командира Александрійського гусарського полку О.З. Муравйова, а потім в м. Любар, де стояв Охтирський гусарський полк під командуванням члена товариства А.З. Муравйова. Однак А.З. Муравйов не наважувався негайно розпочати повстання. В цей час до м. Любара приїхав М.П. Бестужев-Рюмін з повідомленням про те, що до Василькова прибули два жандармських офіцери з наказом військового міністра про арешт братів Муравйових-Апостолів. С.І. Муравйов-Апостол прийняв рішення підняти солдатів на повстання негайно [15, с.342].

Брати Муравйови-Апостоли і М.П. Бестужев-Рюмін вирішили повертатися до Василькова і 28 грудня прибули до с. Триліс, де квартирувала одна з мушкетерських рот Чернігівського піхотного полку. В цей час командир Чернігівського піхотного полку підполковник Г.І. Гебель, який мав наказ заарештувати С.І. Бестужева-Рюміна, разом з жандармським офіцером прибув до Триліс і заарештував братів Муравйових-Апостолів. Ранком 29 грудня до Триліс зібралися викликані С.І. Муравйовим-Апостолом чотири офіцери, які спільно з прапорщиком О.П. Мещерським і рядовим Ф.Г. Башмаковим звільнили арештованих, поранивши в сутичці Гебеля. Цей день і став початком повстання Чернігівського піхотного полку. Мушкетерська рота члена товариства А.Д. Кузьміна першою повстала й стала основою повстання всього Чернігівського піхотного полку. На чолі повстання став підполковник С.І. Муравйов-Апостол. Він користувався заслуженою популярністю серед солдатів і повагою офіцерів, не

щадив життя для блага своєї батьківщини. Сподвижником С.І. Муравйова-Апостола виступив М.П. Бестужев-Рюмін, відданість якого була відома всім офіцерам. Їх єднала міцна дружба, заснована на спільності думок, поглядів і планів боротьби за краще майбутнє Росії [61, с.48].

29 грудня С.І. Муравйову-Апостолу вдалося підняти на повстання також і гренадерську роту, яка квартирувала в с. Ковалівці. Командир роти поручик В.М. Петін, який не був членом таємного товариства, мусив приєднатися до повстання. Надвечір того ж дня обидві роти об'єдналися в с.Ковалівці. С.І. Муравйов-Апостол відправив офіцерів Щепилла і Соловійова до своїх рот з наказом підняти їх на повстання і вести до Василькова.

Зранку 30 грудня загін повстанців рушив через села Середню Слободу, Мар'янівку і Митницю в похід на Васильків. Біля Митниці до загону приєднався М.П. Бестужев-Рюмін, який повернувся з-під Радомишля без будь-яких результатів своєї місії. У Василькові в цей час зосереджувались три роти. За наказом Г.І. Гебеля і командира батальйону майора С.С. Трухіна вони були приведені в бойову готовність, щоб не допустити повстанців у місто [61, 51].

Авангард повстанського загону на чолі з Бестужевим-Рюмінім і Сухіновим надвечір безперешкодно вступив до Василькова. Солдати зібраних рот, вітаючи повстанців, перейшли на їх бік. До міста прибули і основні сили повстанців. Гебель утік. Арештовані офіцери-повстанці були звільнені, а на їх місце посаджений майор Трухін і два жандармських офіцери. Вони були звільнені лише другого дня після виходу полку з Василькова.

За наказом С.І. Муравйова-Апостола на площі Василькова вишикувалися 5 повсталих рот Чернігівського піхотного полку. Унтер-офіцери І. Корчагін урочисто винесли на площу полкові прапори в супроводі взводу гренадерів під командуванням офіцерів І.І. Сухінова та В.М. Петіна. Командир повстанців звернувся до солдат з полум'яним закликком стати в ряди борців за свободу. Саме тут понад 800 солдатів і кілька офіцерів Чернігівського піхотного полку дали клятву не складати зброї, поки Росія не буде визволена від тиранства і неволі [61, 53].

Ніч з 30 на 31 грудня офіцери й солдати чистили гвинтівки, готували запас бойових патронів, ретельно перевіряти амуніцію, нести караульну службу.

Квартира С.І. Муравйова-Апостола перетворилася в штаб повстання. Там розроблявся бойовий план дій Чернігівського піхотного полку. В розвідку до Києва штаб послав прапорщика О.Є. Мозалевського в супроводі унтер-офіцера і трьох солдатів, щоб з'ясувати обстановку і поширити там агітаційні документи. Офіцери розглянули три можливі напрямки походу: на Київ, Білу Церкву і Житомир, щоб підняти на боротьбу інші військові частини. Не маючи зв'язку з ними, С.І. Муравйов Апостол обрав напрямок на Брусилів, звідки можна було б, залежно від обстановки, податися на Житомир або Київ [62, 29].

С.І. Муравйов-Апостол і М.П. Бестужев-Рюмін напередодні повстання склали два оригінальні агітаційні документи, що містили програму повстання – “Православний катехізис” і відозву. Вони використали релігійну форму викладу ідей, цитатами зі святого письма доводили справедливість і законність збройного повалення самодержавства, скасування кріпосного рабства та встановлення демократичного ладу в Росії. Автор “Православного катехізису” вказував солдатам форму і мету боротьби: “взяти зброю і сміливо йти” за тими, хто їх закликає, скинути “неправду і нечестя тиранства”, встановити правління, де “немає царів”, бо вони “гнобителі народу”. Відтак “присяга царям” оголошувалася незаконною, бо “царі вимагають примусової присяги народів для пагуби” [65, с.127].

31 грудня од 11-й годині дня Чернігівський піхотний полк зібрався на площі готовий до походу: в повному озброєнні і спорядженні. За наказом С.І.Муравйова-Апостола було прочитано перед строєм Чернігівського піхотного полку революційний документ, що закликав солдатів до збройної боротьби, – “Православний катехізис”. Посилаючи 31 грудня в м. Бишев загін з 20 солдатів на чолі з офіцером для підготовки квартир для Чернігівського піхотного полку, С.І. Муравйов-Апостол сподівався приєднати до повстання Кременчуцький піхотний полк, штаб-квартира якого знаходилась в м. Брусилові, куди пролягав і маршрут походу повстанців. Залишивши чотирьох солдатів-квартир'єрів у

Бишеві, цей загін 1 січня київський судовий чиновник при допомозі двох унтер-офіцерів Кременчуцького піхотного полку заарештував чернігівців-квартир'єрів [62, с.39].

Офіцери – учасники таємного товариства і основна маса солдатів проявили справжню відданість. Але кілька офіцерів, втягнутих у повстання, ганебно втекли з повсталого полку, справивши гнітюче враження на солдатів своєю зрадою. Тоді С.І. Муравйов-Апостол звернувся до солдатів з палким закликм мужньо триматися й залишатися відданими справі боротьби за свободу. Промова повернула солдатам довір'я до офіцерів, що залишалися з ними [62, с.44].

С.І. Муравйов-Апостол не дочекався повернення з Києва розвідки прапорщика О.Є. Мозалевського. Повстанців спіткала прикра невдача: усі п'ять розвідників, які розповсюджували у Києві примірники “Православного катехізису”, при поверненні в полк були арештовані властями в с. Петропавлівській Борщагівці за 12 верств від Києва [94, с.119].

Вранці 2 січня 1825 р. Чернігівський піхотний полк продовжив похід. Щоб дезорієнтувати урядові каральні війська, С.І. Муравйов-Апостол змінив маршрут, повернувши на Білу Церкву, де його не чекали царські власті і не було артилерії. Він розраховував на приєднання 17-го Єгерського полку, з яким налагоджено зв'язок через офіцера Ф.Ф. Вадковського [95, с.96]. Останній приїжджав до Василькова і обіцяв від імені своїх товаришів підтримку. О 4-й годині дня повстанці вступили в с. Пологи за 15 верст від Білої Церкви. Послана вперед розвідка принесла невтішні вісті: 17-й Єгерський полк царське командування відправило з Білої Церкви в невідомому напрямку. В Пологах чернігівці залишилися на ночівлю [94, с.231].

Вдень 3 січня повсталий полк з Пологів рушив у напрямку Ковалівки і Триліс, маючи намір відновити маршрут походу через Бишев і Брусилів на Житомир. Реальність здійснення цього плану була незначна, бо дорогоцінний час втрачено і царське військове командування вжило заходів, щоб відвернути ненадійні військові частини від зустрічі з повстанцями. Дізнавшись від розвідки про напрям руху Чернігівського піхотного полку, генерал-майор Ф.К. Гейсмар

вишикував у бойовий порядок загін з чотирьох ескадронів кавалерії Маріупольського і принца Оранського гусарських полків з двома гарматами 5-ї кінно-артилерійської роти на висотах між селами Ковалівкою і Устимівкою. Коли колона повсталого полку з'явилася на відкритому засніженому полі, Ф.К. Гейсмар наказав кінно-артилерійській роті висунути вперед гармати, а ескадронам швидко йти на зближення з повстанцями, щоб не допустити їх до лісу і розташованих поблизу сіл. Помітивши наближення кінноти в бойовому порядку, С.І. Муравйов-Апостол наказав солдатам зарядити рушниці, а офіцерам – построїти полк в каре і швидким кроком наступати на гармати карателів. Повстанці не стріляли, розраховуючи на те, що їм вдасться перетягти на свій бік послані проти них війська. Але вони помилилися. Коли чернігівці підійшли на відстань 200 кроків до гармат, Гейсмар наказав розстрілювати їх картечним вогнем. Однак при перших гарматних пострілах повстанці трималися стійко і не втрачали бойового порядку. Але після 7-8 пострілів гармат вони не витримали й почали розбігатися. Тяжко поранений в голову С.І. Муравйов-Апостол намагався зібрати повстанців, але охоплені панікою солдати зламали бойовий порядок і відновити його офіцери вже не змогли. Розгром повсталого полку довершила кавалерійська атака [62, с.91].

Спочатку гусари не наважувалися діяти шаблями проти своїх. Але ганебний приклад подав генерал Гейсмар, який власноручно зарубав поручика М.О. Щепилла. Гусари кинулися на повстанців, які, не витримавши атаки, припинили опір. Муравйов-Апостол, усвідомивши другу поразку повстання, не витримав і тут же застрелився. Крім двох офіцерів, Чернігівський піхотний полк втратив 6 солдатів убитими і 22 пораненими [82, с.70].

Каральний загін захопив у полон 5 офіцерів і 859 солдатів та унтер-офіцерів Чернігівського піхотного полку, яких спочатку доставлено в Триліси, а звідти 4 січня – в Білу Церкву під посиленою вартою. Поранений в бою О.Д. Кузьмін в Трилісах покінчив життя самогубством – пострілом з пістолета. Три офіцери і шість солдатів було поховано в братській могилі поблизу Триліс [69, с.331].

Отже, повстання декабристів у Петербурзі і в Україні зазнали поразки. Причини поразки військових повстань в Петербурзі і на Україні тотожні:

декабристам не вдалося підняти на боротьбу солдатські маси, перебороти їх інертність, пасивність, царистські ілюзії, рабську покірність самодержавству; збройні повстання відбувалися без урахування елементарних принципів, що повинні забезпечити перемогу. Боротьба декабристів не спиралася на масовий антифеодальний рух пригнобленого селянства, з яким дворянські революціонери не мали зв'язку.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки нашого дослідження можна зробити низку висновків.

Історіографія досліджуваного питання досить чисельна та різноманітна. Однак, за незначними виключеннями, вона представлена переважно працями радянських істориків, що зумовлює її заідеологізованість. Сучасні праці теж переважно ґрунтуються на здобутках попередніх поколінь істориків і за виключенням незначних деталей повторюють їхні концепції.

Зародження декабристського руху зумовлювалося як внутрішнім розвитком Російської імперії та і міжнародними подіями першої чверті XIX ст. Радикальна частина дворянства розуміла, що подальше існування кріпосництва та самодержавства неодмінно призведе до загибелі країни. У той же час війна 1812 р. і перебування російської армії у Європі та знайомство з європейською дійсністю переконало передову частину дворянства у тому, що кріпосницьке становище селянства необхідно змінити. Підтвердження цих думок вони знаходили у працях французьких просвітителів, які висловлювалися проти абсолютизму та феодалізму. Це призвело до висунення декабристами у програмі перетворень найпекучіших завдань, що виникли в ході соціально-економічного і політичного розвитку суспільства Росії – ліквідації самодержавства і скасування кріпосного права, що сприяло б розвитку капіталізму й нових суспільних відносин.

З огляду на такі завдання необхідним елементом революційної боротьби було гуртування сил однодумців у таємних політичних товариствах, що вносило елементи організованості й цілеспрямованості у початковий період визвольного руху. Усвідомлення необхідності проведення соціальної революції в інтересах всього народу. Проте в суспільному русі Російської імперії була своя специфіка. Вона виражалася в тому, що в імперії фактично не було буржуазії, здатної боротися за свої інтереси і за демократичні перетворення. Народні маси були темні, неосвічені і забиті. Вони зберігали монархічні ілюзії і політичну інертність. Тому революційна ідеологія, розуміння необхідності модернізації країни склалися на початку XIX ст. виключно у передовій частини дворянства, що

виступила проти інтересів свого стану. Коло революціонерів був украй обмежений – в основному, представники родовитого дворянства і привілейованого офіцерського корпусу.

У результаті тривалих суперечок серед членів таємних товариств декабристів було вироблено ряд програмних принципів їхньої діяльності. Серед них:

Проголошення вперше в історії Росії гасла республіки, переваги якої над конституційною монархією декабристи визнали після тривалих дискусій і суперечок.

Розуміння того незаперечного факту, що без участі хоча б невеликої частини народу (в даному випадку – солдатських мас російської армії) неможливо здійснити революційний переворот на практиці.

Спроба здійснення революційного перевороту не шляхом вузької змови, а відкритим збройним повстанням, захопленням влади й передачею її до рук обраних народних представників.

Збройні повстання декабристів у Петербурзі і на Україні – найяскравіша сторінка історії дворянського руху в Росії. Революціонери, підготувавши план військового перевороту й програму корінних соціально-економічних та політичних перетворень в суспільстві, зробили спробу практично здійснити свої наміри. Відкрито виступити проти самодержавства декабристи вирішили досить спонтанно не здійснивши належної підготовки, що призвело до поразки повстання як у Петербурзі так і в Україні. Поразка декабристів зумовлювалась і цілим рядом інших факторів. Зокрема, декабристи не змогли налагодити широкої пропагандистської кампанії, їхні задуми були малозрозумілі або зовсім невідомі населенню країни, як наслідок суспільство було не готове до підтримки такого виступу. Декабристи не спиралися в своїй діяльності на прогресивний на той час суспільний прошарок, здатний не лише взяти владу, а й здійснити прогресивні перетворення. Ним могла б стати буржуазія, яка тоді лише формувалась і не була спроможною підтримати дворянських революціонерів. Дворянські революціонери, керуючи політичним рухом, не змогли подолати пасивності

солдатських мас, придавлених муштрою, темрявою неписьменності, царистськими ілюзіями, не зуміли переконати колишніх кріпаків у необхідності соціальної революції, підготувати з них свідомих борців й провести за собою на штурм самодержавства.

Орієнтація декабристів лише на військове повстання була хибною тактикою, що не могла привести до повної і остаточної перемоги. Однак ця тактика існувала й відповідала умовам того часу. Декабристи розпочали повстання без врахування того факту, що в Росії ще не визріла революційна ситуація. Вони обрали моментом для виступу династичну кризу – тимчасове й незначне явище, що не являло собою кризу “верхів”, а лише вносило деяку дезорганізованість в середовище панівного класу – поміщиків і царизму.

Наявність в ідеології й тактиці дворянських революціонерів істотної долі консервативних традицій, що віками склалися в середовищі дворянства як привілейованої касты, спричинилася до нерішучості, схильності до компромісів, пасивності перших борців за свободу. Безперечною заслугою дворянських революціонерів було те, що вони заради інтересів народу, зокрема селянства, знехтували власними привілеями й виступали проти свого класу. Але ті ж декабристи, дбаючи про поліпшення долі народу, водночас боялися залучати його до боротьби. Це був парадокс, породжений умовами кріпосної епохи. У відриві від сил народу полягала трагедія дворянських революціонерів.

Отже, багаторічна напружена діяльність таємних товариств і збройне повстання декабристів дали ряд важливих уроків, що їх врахували наступні покоління борців визвольного руху в Росії. Вони рішуче виступали проти сил реакції, що гальмували прогрес країни. Своєю тривалою боротьбою дворянські революціонери накопичили позитивний досвід, який сприяв розвитку визвольного руху в Росії. Їхній виступ став значною подією в історії Російської імперії. Декабристи розробили першу революційну програму і план майбутнього устрою країни. Вперше була здійснена практична спроба змінити соціально-політичну систему Росії. Ідеї і діяльність декабристів зробили істотний вплив на подальший розвиток суспільної думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Избранные социально-экономические и философские произведения декабристов / отв. ред. И.Я. Щипанов. Москва, 1951. Т.1. 355 с.
2. Мемуары декабристов. Северное общество. Москва, 1981. 399 с.
3. Мемуары декабристов. Южное общество. Москва, 1982. 352 с.
4. Пестель П.И. «Русская Правда». Наказ Временному правлению. Санкт-Петербург, 1906. 399 с.
5. Алексеев С.П. Декабристы. Історична повість. Київ, 1975. 116 с.
6. Базанов В. Декабристы в Кишиневе (М.Ф. Орлов и В.Ф. Раевский). Кишинев, 1951. 95 с.
7. Базанов В.Г. Владимир Раевский. Новые материалы. Ленинград; Москва, 1949. 104 с.
8. Базидевич В.М. Декабристы на Київщині. Київ, 1926. 49 с.
9. Бараев В.В. Высоких мыслей достойные: Повесть о Михаиле Бестужеве. Москва, 1988. 383 с.
10. Бараев В.В. Древо: декабристы и семейство Кандиных. Москва, 1991. 268 с.
11. Барановская М.Ю. Декабрист Николай Бестужев / М.Ю. Барановская. Москва: Госкультпросветиздат, 1954. 291 с.
12. Бондаренко Л. До питання діяльності Кам'янської управи після арешту Пестеля // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / упор. Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. Київ, 2009. С. 8-11.
13. Буцик А.К. Внутрішня політика російського уряду і масовий революційно-визвольний рух в країні (1815-1825 рр.). Київ, 1972. 34 с.
14. Василенко В. И.П. Бестужев-Рюмин. Ленинград, 1966. 27 с.
15. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII-початок XX ст.). Львів, 1996. 425 с.
16. Волк С.С. Исторические взгляды декабристов. Москва; Ленинград:, 1958. 461 с.
17. Волконская М.Н. Записки М.Н. Волконской. Москва, 1977. 95 с.

18. Восстание декабристов. Материалы и документы. Москва; Ленинград., 1925. 535 с.
19. Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820 х. гг. в 2 томах. Москва, 1931. 64 с.
20. Восстание декабристов. Документы. Т. XII. Москва, 1969. 474 с.
21. Восстание декабристов. Документы. Т. IV. Дела Верховного уголовного суда и Следственной комиссии. Под редакцией академика М.В. Нечкиной. Москва, 1957. 507 с.
22. Восстание декабристов. Документы. Т. XVII. Дела Верховного уголовного суда и следственной комиссии. Москва, 1980. 294 с.
23. Восстание декабристов. Документы. Т. XVIII. Дела Верховного уголовного суда и следственной комиссии. Москва, 1984. 365 с.
24. Гайдай Г.А. Т.Г. Шевченко и декабристы: автореф. дис... канд. филолог. наук. Киев, 1964. 19 с.
25. Габаев Г.С. Солдаты участники заговора и восстания декабристов. Декабристы и их время. Москва, 1932. Т. II. 361 с.
26. Габов Г. Общественно-политические и философские взгляды декабристов / Г. Габов. Москва, 1954. 295 с.
27. Герцен А.И. О развитии революционных идей в России. Москва, 1958. 64 с.
28. Гессен А. Во глубине сибирских руд. Декабристы на каторге и в ссылке. Москва, 1963. 336 с.
29. Голубов С. Бестужев-Марлинский. Москва: Журнально-газетное объединение, 1938. 420 с.
30. Горбачевский И.И. Записки. Письма. Москва, 1963. 352 с.
31. Граббе П.Х. Декабристы: Биографический справочник. Москва, 1988. 230 с.
32. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX XX століття. Київ, 1996. 351 с.
33. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. Київ, 1958. 117 с.
34. Гусев В.И. Легенда о синем гусаре. Повесть о М. Луние. Москва, 1976. 389 с.
35. Декабристи на Україні. До 150-річчя повстання декабристів. Київ, 1975. 23 с.

36. Декабристи на Україні. Київ, 1930. 414 с.
37. Декабристы и их время. Материалы и сообщения. Под редакцией М.П. Алексеева и Б.С. Мейлаха. Москва; Ленинград, 1951. 383 с.
38. Декабристи на Україні. Дослідження і матеріали. Київ, 2007. 255 с.
39. Декабристы рассказывают... / сост. Э. Павлюченко. Москва: Молодая гвардия, 1975. 335 с.
40. Декабристы. Сборник отрывков и источников / сост. Ю. Оксман. Москва; Ленинград, 1926. 423 с.
41. Декабристы. Биографический справочник / Под редакцией М.В. Нечкиной. Москва, 1988. 448 с.
42. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев // Дружинин Н.М. Избранные труды. Революционное движение в России в XIX в. Москва, 1985. 165 с.
43. Дьяков В.А. Освободительное движение в России 1825-1861 гг. Москва, 1979. 281 с.
44. Записки декабриста Н.І. Лорера / Під ред. М.Н. Покровського. Москва, 1931. 446 с.
45. Записки М.Н. Волконской. Москва, 1922. 94 с.
46. Записки, статьи, письма декабриста И.Д. Якушкина. Москва, 1951. 107 с.
47. Заславський І. Рилєєв і російсько-українські літературні взаємини / І. Заславський. Київ, 1958. 110 с.
48. Избранные социально-экономические и философские произведения декабристов. Москва, 1952. 405 с.
49. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т.IV. Москва, 1967. 24 с.
50. Історія України. Курс лекцій у 2-х кн. Київ, 1991. Кн. 1. 570 с.
51. Історія Української РСР. Україна в період розкладу і кризи феодальної кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). Т.3. Київ, 1978. 585 с.
52. Йосифова Б. Декабристы. Москва, 1983. 383 с.
53. Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів: У 4-х частинах. Ч.1. Дореволюційне декабристознавство (1825 1917 рр.). Київ, 2000. 460 с.

- 54.Калугін Ю. Декабристи на Україні. Київ, 1971. 56 с.
- 55.Кардин В. Минута пробуждения. Повесть об А. Бестужеве. Москва, 1984. 442 с.
- 56.Карташѳв Б.И. Муравѳѳв В.Б. Пестель. Москва, 1958. 333 с.
- 57.Кондратюк К.К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. Тернопіль, 1993. 216 с.
- 58.Котов В.Н. Перші російські благовістителі свободи. Київ, 1975. 44 с.
- 59.Лебедев Н.М. Пестель идеолог и руководитель декабристов. Москва, 1972. 326 с.
- 60.Лисенко М.М. Декабристський рух на Україні. Київ, 1954. 71 с.
- 61.Лисенко М.М. Повстання декабристів на Україні. Київ, 1952. 172 с.
- 62.Лисенко М.М. Повстання Чернігівського полку. Київ, 1956. 101 с.
- 63.Лисенко М.М. Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині ХІХ століття. Київ, 1975. 233 с.
- 64.Малий В.В. Історія народів Росії ХІХ ст. (до 1861): навчальний посібник / В.В. Малий. Кам'янець-Подільський, 2008. 384 с.
- 65.Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-30-е годы ХІХ века. Киев, 1979. 146 с.
- 66.Мебединская Л.Б. Последний месяц года: Повесть о декабристах / Л.Б. Мебединская. Москва, 1970. 176 с.
- 67.Медведська Л.О. Павло Іванович Пестель. Київ, 1964. 149 с.
- 68.Медведська Л.О. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. Київ, 1961. 141 с.
- 69.Межова К.Г. Об источниках формирования вольнолюбивых идей декабристов // История СССР. 1989. №5. С. 37-45.
- 70.Миронова И.А. Декабрист Иван Дмитриевич Якушкин. Москва, 1987. 104 с.
71. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале ХІХ. Москва, 1989. 240 с.
- 72.Михайлова М.С. Свод данных о декабристах (1826-1856). Красноярск, 1989. 34 с.
- 73.Нечкина М.В. Декабристы. Москва, 1984. 44 с.

74. Нечкина М.В. Движение декабристов: в 2-х томах. Москва, 1955. Т.І. 480 с.
75. Окуджава Б.Ш. Глоток свободы. Повесть о П. Пестеле. Москва, 1971. 359 с.
76. Окунь С.Б. Декабристы. Москва, 1972. 104 с.
77. Олійник Л.В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // Український історичний журнал. 1965. №12. С. 119-128.
78. Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. Материалы по истории СССР для семинарских и практических занятий / под ред. И.А. Федосова. Москва, 1991. 84 с.
79. Очерки по истории движения декабристов. Сборник статей. Москва, 1954. 578 с.
80. Пажитков К.А. Экономические воззрения декабристов. Москва, 1945. 11 с.
81. Павлов-Сильванский Н.П. Декабрист Пестель перед Верховным уголовным судом / Н.П. Павлов-Сильванский. Москва; Ленинград, 2016. 184 с.
82. Порох І.В. Повстання Чернігівського полку. Київ, 1954. 76 с.
83. Покровский А.А. «Русская Правда» П.И. Пестеля и методы ее издания / А.А. Покровский // Труды Историко-архивного института. 1948. Т.4. С. 265-279.
84. Радищев А.Н. Избранные философские и общественно-политические произведения. Москва, 1952. 480 с.
85. Рассадин С.Б. Никогда никого не забуду: Повесть об И. Горбачевском / С.Б. Рассадин. Москва: Политиздат, 1987. 350 с.
86. Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. Київ, 1978. 575 с.
87. Рух декабристів на Україні. Харків, 1926. 44 с.
88. Савичев М.П. Декабрист Муравйов-Апостол // Укр. іст. журн. 1991. №3. С. 112-119.
89. Семенова А.В. Временное революционное правительство в планах декабристов. Москва, 1982. 204 с.
90. Семенова А.В. Родина Капністів і рух декабристів // Укр. іст. журн. 1990. №4. С. 11-19.
91. Сергеев М.Д. Подвиг любви бескорыстной. Рассказы о женах декабристов / М.Д. Сергеев. Москва, 1975. 208 с.

- 92.Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні / Г.Я. Сергієнко. Київ, 1975. 182 с.
- 93.Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ, 1971. 146 с.
- 94.Слонимский А. Черниговцы: Повесть о восстании Черниговского полка / А. Слонимский. Москва, 1954. 261 с.
- 95.Ссылные декабристы в Сибири. / отв. ред. Л.М. Горюшкин. Новосибирск, 1985. 230 с.
- 96.Франчук В.Ф. Декабристи и сім'я Потебень // Укр. іст. журн. 1992. №3. С.66-74.
97. Шильдер Н.К. Император Николай Первый: Его жизнь и царствование. Санкт-Петербург, 1903. Т. 1. 902 с.
- 98.Щеголев П.Е. Первый декабрист Владимир Раевский. Москва, 1926. 30 с.
- 99.Эйдельман Н.Я. Апостол Сергей: Повесть о С. Муравьеве-Апостоле. Москва, 1980. 365 с.
100. Эйдельман Н.Я. Лунин. Москва, 1970. 352 с.
101. Эйдельман Н.Я. Первый декабрист: Повесть о необыкновенной жизни и посмертной судьбе В. Раевского. Москва, 1990. 398 с.
102. Эдельман О.В. Следствие по делу декабристов. Москва, 2010. 356 с.
103. Экштут С.А. Движение декабристов: Моральные аспекты политического движения // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. 1989. № 5. С. 65-75.
104. Яхин Р.Х. Государственно-правовые взгляды П.И. Пестеля. Казань, 1961. 22 с.

ДОДАТКИ

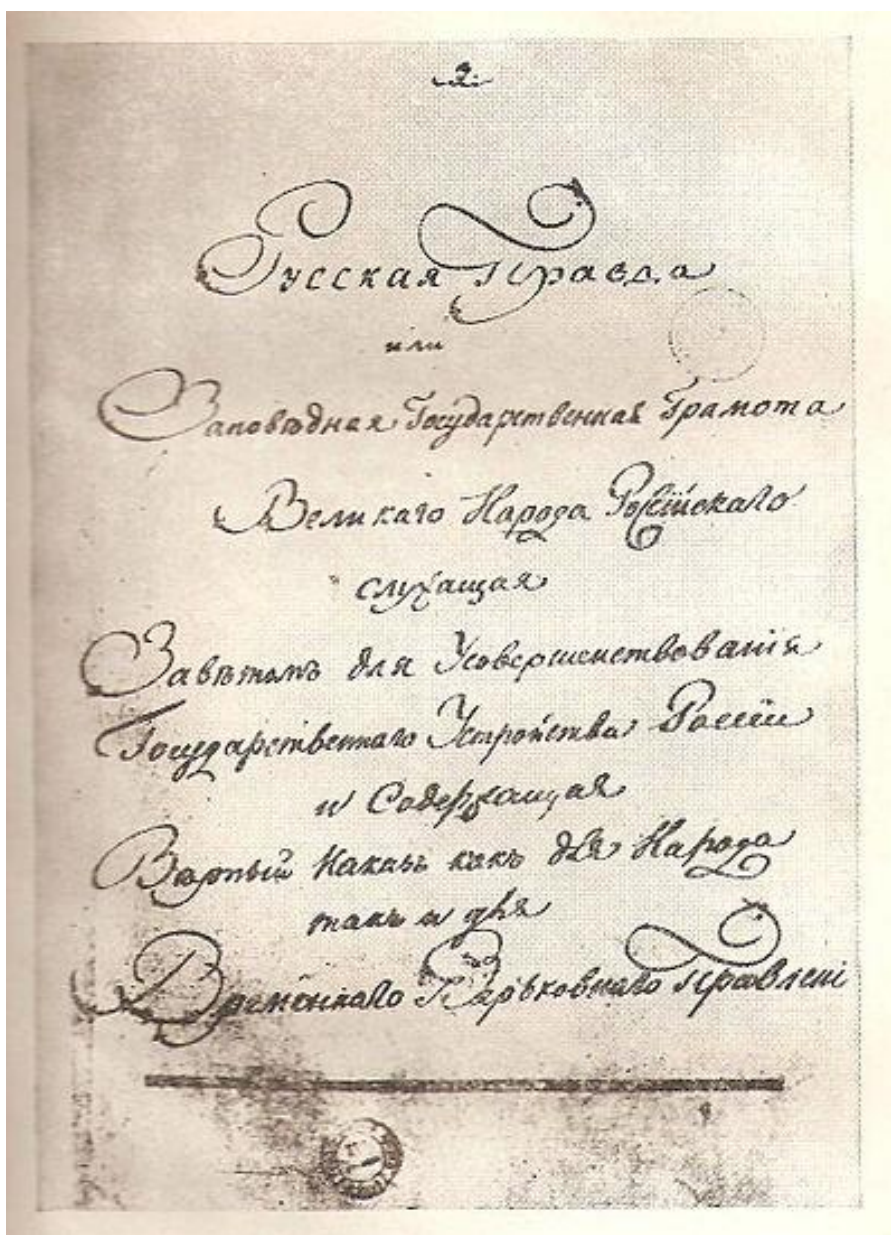
Додаток А

Павло Іванович Пестель

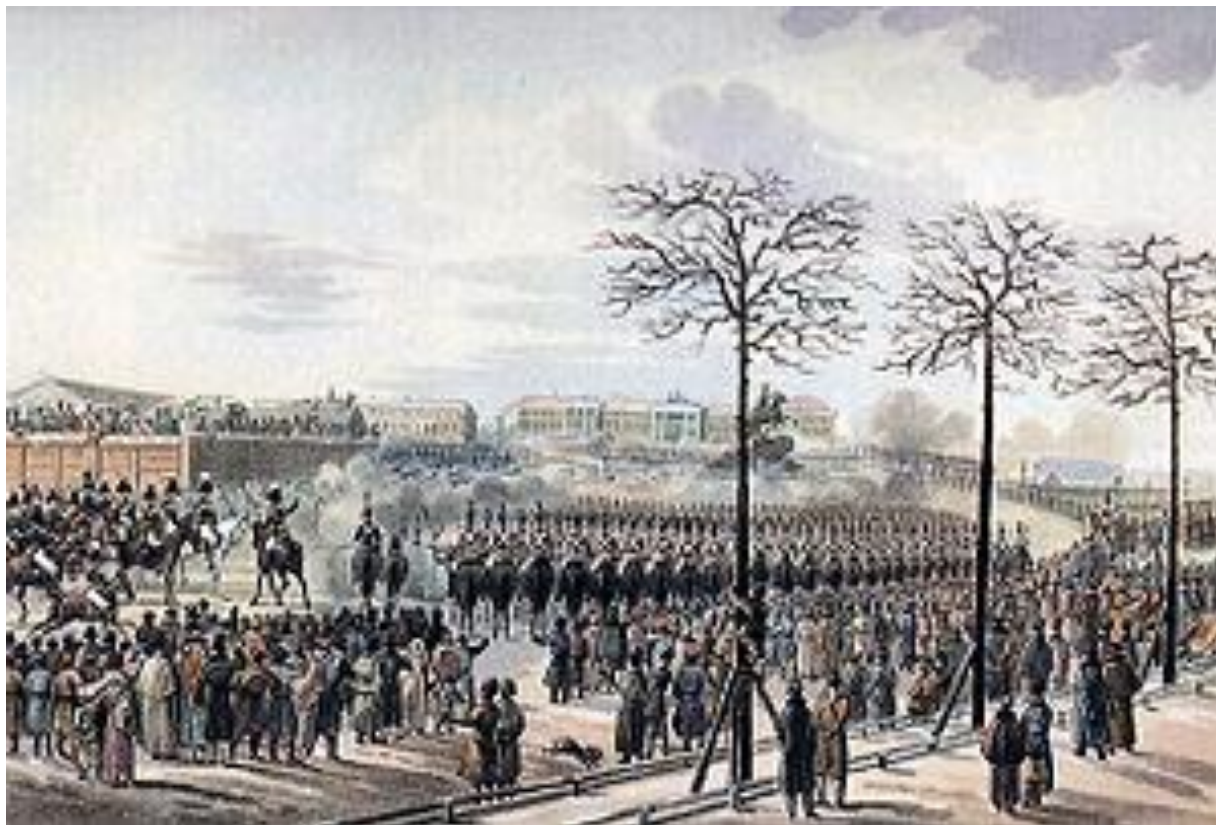
Додаток Б

Титульний лист Руської правди П.І. Пестеля

Додаток В

Виступ декабристів в Петербурзі, 14 (26) грудня 1825 р.

Додаток Г
Сергій Муравйов-Апостол

Додаток Д

Схематична карта руху повсталого Чернігівського полку

